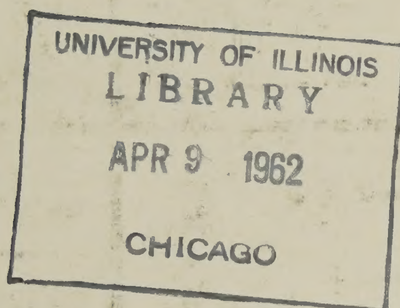
FORUM

voor architectuur en daarmee verbonden kunsten
9 - 1960 - '61

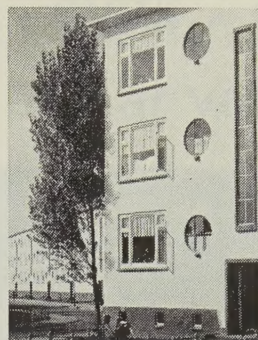

DOCUMENTATIE A. ET A.-ACTIVITEITEN

1. LEERGANG 'TAAK EN FUNCTIE VAN DE SCHEPPENDE VERBEELDINGSKRACHT IN ONZE SAMENLEVING'

2. DISCUSSIE-AVOND INGELEID DOOR IR. W. VAN TIJEN

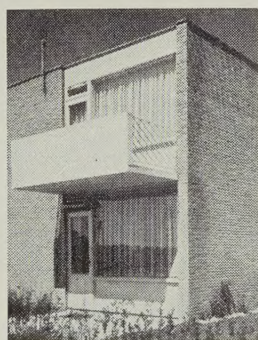
bouw een betere toekomst voor het bouwwerk

Flat, villa
of fabriek...
bungalow of
bedrijfspand...
àl wat goed
gebouwd wordt,
moet goed
worden beschermd!
Bescherm het
met Devetaal!
Met Devetaal
gaat elk bouwwerk een betere
toekomst tegemoet!

Onze deskundige
medewerkers zijn
U gaarne van dienst
met technische-
en kleuradviezen,
handleidingen enz.
Wij komen U
desgewenst
geheel vrijblijvend
bezoeken!

DROST - VERF - VENLO

Devetaal

synthetische-lakken

geven kleur, aan wat U vorm gaf!

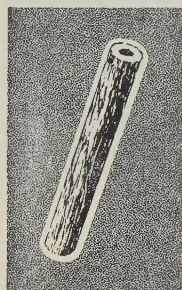
zelfs een ei kunt u vastschroeven met Rawlplug materiaal

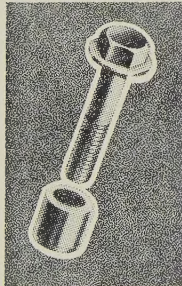

Ook al wordt u honderd jaar, u zult wel nooit eieren behoeven vast te schroeven. Maar welk bevestigingsprobleem u wel hebt, Rawlplug heeft voor u de oplossing. Daarvoor is Rawlplug 's werelds grootste speciaal fabriek van bevestigingsmateriaal.

Trekvastheid is uw graadmeter voor de kwaliteit van een plug. Het keiharde bewijs dat een originele Rawlplug u de beste en veiligste bevestiging geeft, demonstreren wij u gaarne. Eén telefoontje (01730-24837) en wij bezoeken u - vrijblijvend - met een trekapparaat om de superieure trekvastheid van de originele Rawlplug aan te tonen.

Rawltamps voor bevestigingen in beton. De gaten voor de Rawltamps behoeven slechts half zo diep te zijn als voor ander bevestigingsmateriaal. U bespaart daardoor 50% van de kostbare manuren en U blijft voor de bewapening. Dus geen breuk van boren op betonijzer of verlies van duur bevestigingsmateriaal.

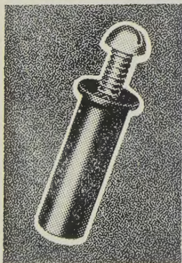

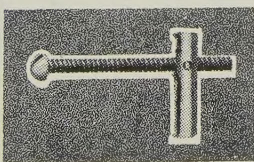
Speciaal voor dunwandige materialen: Rawlnuts, een wonderbaarlijke vinding. De Rawlnut bestaat uit een rubber buisje, waarin zich een een koperen moertje bevindt. Door de schroef aan te draaien, schort het rubbertje op tegen de achterkant van het materiaal. Geeft 'n blijvende, sterke bevestiging, waterdicht en bestand tegen schokken en trillen. Voor plastic, glas, dun metaal.

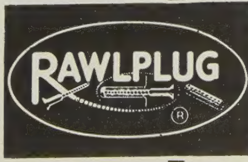

Tuimelschroeven type B: speciaal voor bevestigingen in dunne wanden, waarvan de achterzijde ontoegankelijk is. Wanneer de tuimelschroef door het gat wordt gestoken, tuimelt door de zwaartekracht het lange gedeelte omlaag. Voor schroeven van 1/8", 3/16", 1/4".

Wat U ook moet bevestigen, Rawlplug heeft de oplossing. Vraag catalogus H -40

NEDERLANDSE RAWLPLUG N.V.

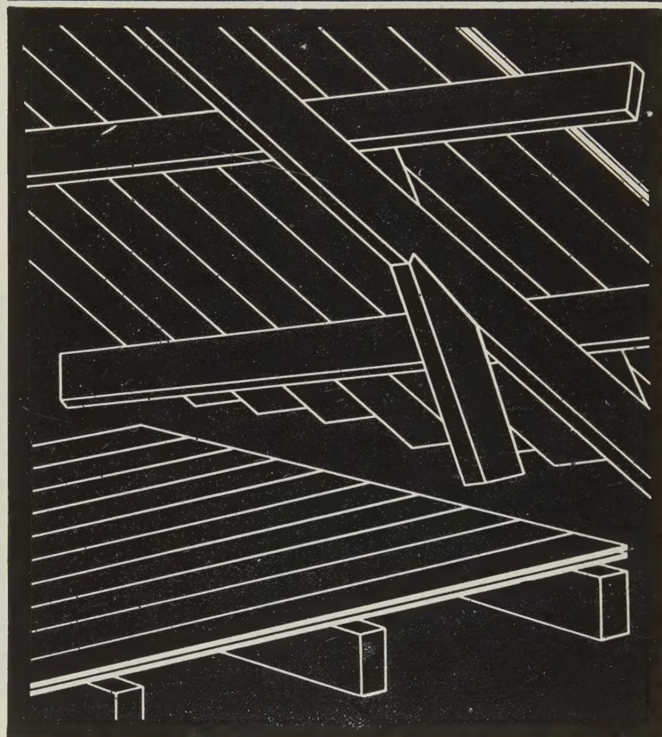
Oude Delft 117 - Delft - Tel. 0 1730 - 2 48 37 na 18 uur: 0 1730 - 2 12 68

HOUT

sterk... en

naar verhouding licht

K. V. H. 1958
voor houtkwaliteit

De K. V. H. 1958 (NEN 3180) bevat genormaliseerde maten en kwaliteiten van hout voor bouwkundige en waterbouwkundige doeleinden.

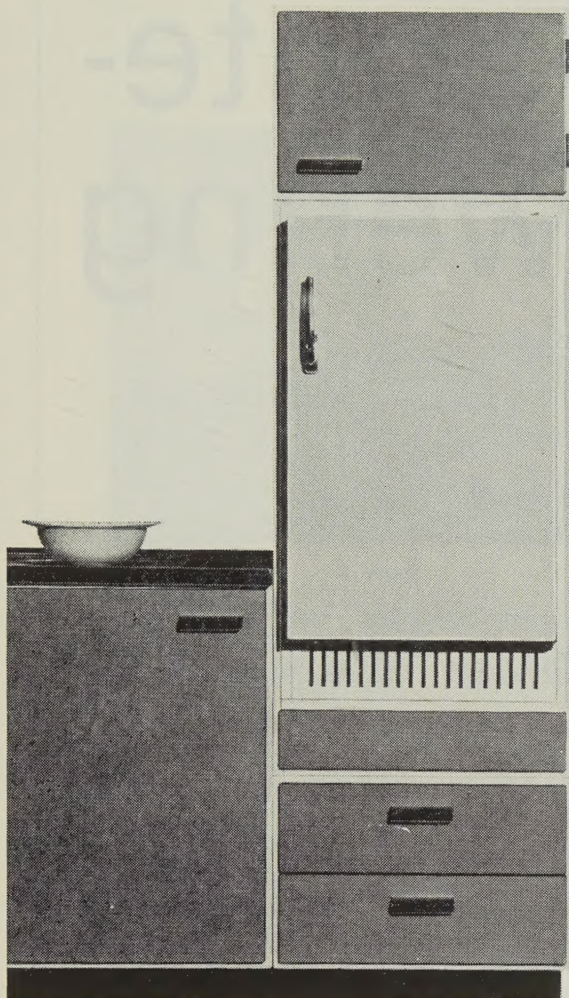
Voorlichting over het keuren van hout geeft:

HOUTVOORLICHTINGSINSTITUUT

Keizersgracht 321 – Amsterdam-C.
telefoon 24 44 70

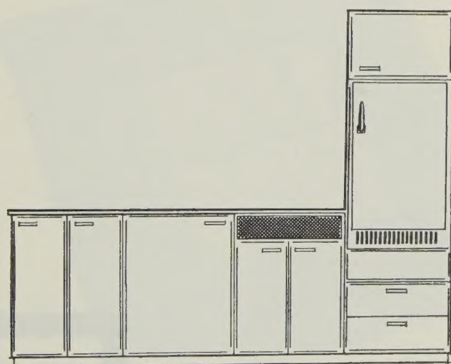
NIEUWS UIT DE BRUYNZEEL KEUKEN No. 5

Een veelvuldig voorkomend probleem in de keuken is de koelkast. „Waar moet die staan? Ik kan geen ruimte missen". Bij de Bruynzeel Keukens is deze moeilijkheid geheel opgelost door het nieuwe keuken-element met ingebouwde kompressor koelkast (het vertrouwde merk „Frigibell"). Er gaat geen ruimte verloren. De koelkast is op werkhoogte in het element geplaatst met laden eronder en een provisiekastje erboven. Het vormt met de overige elementen een fraaie eenheid. Door de plaatsing op werkhoogte is de inhoud van de kast in één oogopslag te overzien. Alles is zonder bukken gemakkelijk bereikbaar.
De Frigibell heeft een inhoud van 120 liter. Het stroomverbruik is bepaald laag; de koeling verrassend snel. U kunt dit b.v. kontroleren aan de snelle vorming van de ijsblokjes. De diepvriesruimte loopt over de gehele breedte van de kast. Vanzelfsprekend geschiedt de kontrole en regeling van de temperatuur door een verstelbare thermostaat.
De deur is onzichtbaar scharnierend, de opbergruimte er in is maximaal benut.
Levering in 110 of 220 volt.

BRUYNZEEL DEURENFABRIEK NV

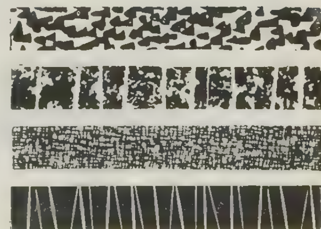
ZAANDAM afdeling keukens telefoon 02980-62751

Luxaflex

ALUMINIUM JALOEZIEËN MET DESSINS

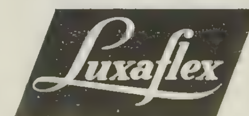
EEN NIEUW ELEMENT IN MODERN WONEN

Zowel in woningen als in kantoren en scholen kan de nieuwe Luxaflex-serie, jaloezieën met dessins, een geheel eigen functie vervullen. Daar, waar juist iets ànders nodig is dan het strakke Luxaflex-vlak, kunt u met de Luxaflex dessin-jaloezie een raamafsluiting bereiken, die aan de kleurwaarde een meer persoonlijk element paart. Achter elke jaloezie, die het merk Luxaflex draagt, staat de jarenlange ervaring van een wereldorganisatie. Een organisatie met vestigingen in 67 landen in Europa, Amerika en Australië. Het resultaat is een produkt van onovertroffen kwaliteit in alle onderdelen.

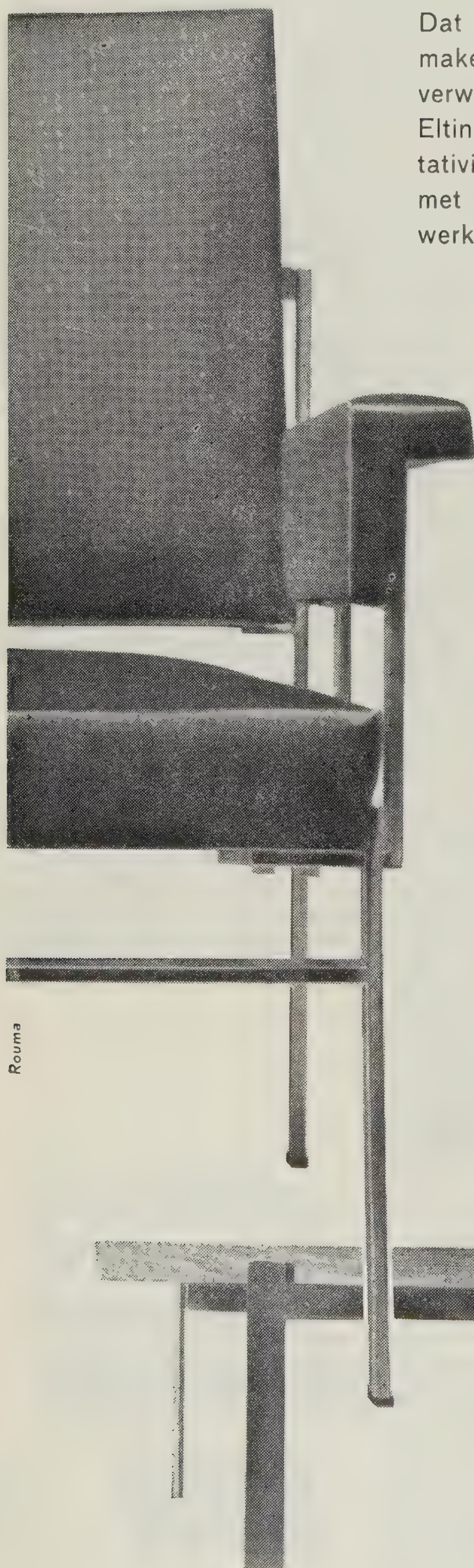

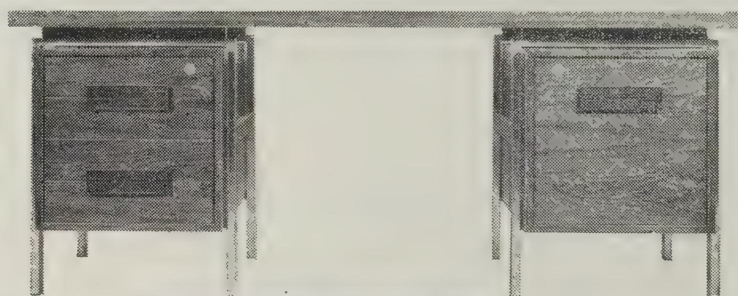
BROCHURE Als u ons even per briefkaart een aanvrage stuurt, ontvangt u een uitvoerige, geïllustreerde brochure met nadere bijzonderheden over deze nieuwe Luxaflex-serie. Mocht u daarnaast over nog meer technische gegevens willen beschikken, dan zullen wij het bijzonder op prijs stellen u onze speciale technische documentatie over het onderwerp ter beschikking te stellen.

HUNTER DOUGLAS HOLLAND, PIEKSTRAAT 2, ROTTERDAM

61.06.VB.I.11.I

laat
nu
de
regen
maar
komen

TOLLENS

TOLLENS
ELASTOP

TOLLENS
ELASTOGEEN

[n+d]

Après nous le déluge? Verre van dat! Wij refereren aan het Tollens waterstopsysteem waarmee blaarvorming op buitenschilderwerk voorkomen kan worden! Wij refereren aan àl die Tollens verven en systemen die Tollens voor u samenstelde om uw bouwwerken, uw produkten te beschermen! Blaarvorming? Verrotting? Schimmel? Corrosie? Bel Tollens!

TOLLENS & CO. N.V.

Rotterdam Tel. 010-84595

mooi · sterk · edel keramische tegels

voor
wanden
vloeren en
vensterbanken

n. v. porselein- en tegelfabriek maastricht

mosa

U bouwt toch ook met hoogovencement?

Ja, natuurlijk. Voor die koeltorens is hoogovencement helemáál aangewezen. Bij uitstek bestand tegen weer en wind en agressieve dampen. Ja, ja, en de binnenwanden niet te vergeten, die hebben ook wat te verduren, door stoom, damp, hete lucht, ontharders, algendoders en de rest... Bovendien denken wij ook nog altijd aan die 3 gulden per ton die we besparen met hoogovencement. Dat is de moeite waard en bij zo'n koeltoren is dat bedrag ook nog van belang!

Bouwen is duur, maak 't niet duurder dan nodig is.

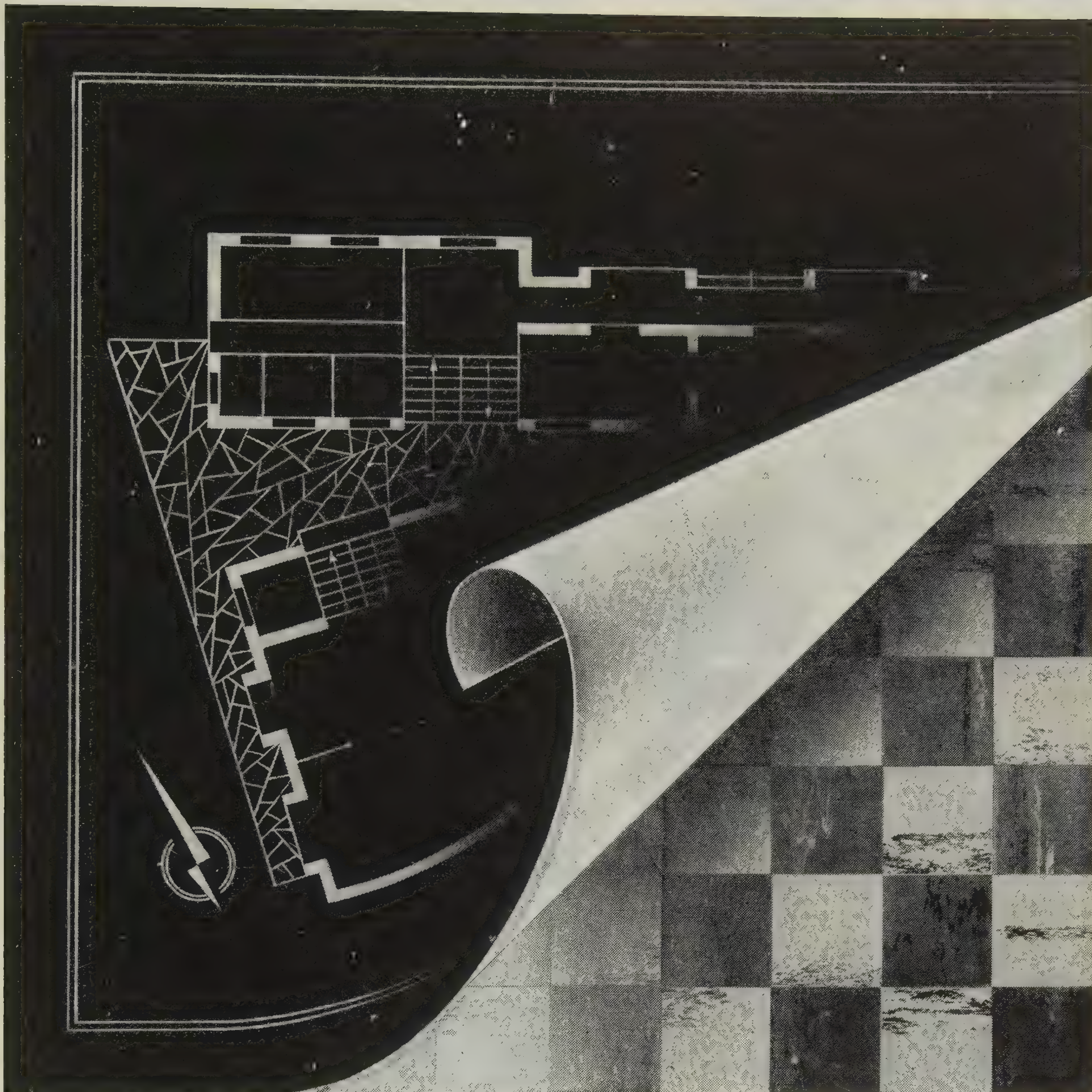
Bouw met hoogovencement en bespaar 3 gulden per ton.

VERKOOPASSOCIATIE ENCI-CEMIJ N.V. - HERENGRACHT 507 - AMSTERDAM - TEL. 38531 (5 LIJNEN)

C 13/5

U krijgt een zeer mooie vloer als U hiervoor **Floorflex** toepast. Deze PVC-Asbesttegels zijn frisser van kleur, hun vlam is levendiger. Daarnaast zijn **Floorflex**tegels beter bestand tegen indrukken. Tenslotte kunnen ze vakkundig worden gelegd door eigen vloerenleggers.

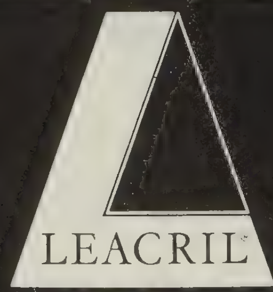
FLOORFLEX **produkt van de Eternit groep**

N.V. ETERNIT NIEUWE DOELENSTRAAT 20-22 AMSTERDAM-C TEL. 63711 TELEX 12456 SHOWROOM LEIDSESTRAAT 86-88.

Blief je wat inkt, tapijt?
Of liever wat tomatenketchup?
Kopje koffie misschien?
Glaasje rode wijn?
Of toch maar wat vette jus of een scheutje mercurochroom?
Ach ja... dit tapijt is „geheelonthouder"; neemt niets op. 't Is van 100% Leacril - de acrylvezel van ACSA.
Zó schoon - met simpele middelen. Neemt U zèlf maar eens een paar proeven.
Vraag kosteloos een stuk Leacril tapijt aan en vraag gerust om een lichte kleur - want ook dàt wordt weer smetteloos schoon.
Leacril - het verdraagzaamste tapijt van deze tijd!

Vraag inlichtingen over Leacril tapijt:
Raventa (Looppile tufted), Kanaaldijk 49, Helmond.
Louis de Poortere (hoogpolige moquette tot 3.66 m breed).
Agenten voor Nederland: L. Rietbergen, van Bönninghausenlaan 4, Lisse; H. Dilweg, van Brakelplein 8b, Groningen; H. Livius, Trouwlaan 78, Tilburg.

ACSA - MILANO • ACSA INTERNATIONAL SA - ZÜRICH Agent voor Nederland: Kreglinger Nederland N.V., Veenendaal

® Gedeponeerd handelsmerk voor goedgekeurde textielprodukten uit de acrylvezel van ACSA volgens het Chemstrand-procédé.

Orgaan van het
Genootschap 'Architectura et Amicitia'
Opgericht door het genootschap A. et A.
in samenwerking met de Koninklijke
Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst
Bond van Nederlandsche Architecten B.N.A.
Vijftiende jaargang 1960/61
Nr. 9 (september 1961)
Redactie:
D. C. Apon
J. B. Bakema
G. Boon
Aldo van Eyck
Joop Hardy
Herman Hertzberger
Jurriaan Schrofer, typografische vormgeving
Redactie-secretariaat: Academie van Bouwkunst,
Waterlooplein 67, Amsterdam-C.
Abonnementsprijs *f* 30,— (buitenland *f* 35,—)
per jaargang van 12 nummers franco per post
bij vooruitbetaling te voldoen
Prijs van dit nummer *f* 3,50
Voor abonnementen en advertenties:
Uitgeverij G. van Saane, 'Lectura Architectonica',
Zeverijnstraat 4, Postbus 507,
Hilversum (Netherlands)
Telefoon (02950) 1 30 51
(Drukkerij & Uitgeverij v/h C. de Boer Jr. N.V.)
Postgiro 681.31 (t.n.v. Uitg. G. van Saane)
Abonnementen en losse nummers
zijn ook verkrijgbaar via de boekhandel

FORUM

voor architectuur en daarmee verbonden kunsten

9 - 1960 - '61

Dit nummer van 'Forum', orgaan van het genootschap Architectura et Amicitia, bevat een reportage van bijeenkomsten, door dit genootschap georganiseerd.
Een leergang, gewijd aan het onderwerp 'Taak en functie van de scheppende verbeeldingskracht in onze samenleving', gehouden te Doorn op 17 en 18 oktober 1959. Hieraan is een reeks illustraties ter vergelijking toegevoegd.
Een discussieavond, ingeleid door ir. W. van Tijen, over de architectuursituatie van dit moment, gehouden op 3 maart 1961 in Amsterdam.
De inleidingen en de daarop volgende discussies werden opgenomen zonder dat het standpunt van de redactie tot uitdrukking is gebracht. Voor zover wij aanleiding zien om op bepaalde gedeelten commentaar te leveren zal dit in een der volgende nummers geschieden.
Dit nummer wordt begonnen met een herinnering aan Gerrit van Saane, op verzoek van het Bestuur van A. et A. geschreven door R. Blijstra.
De Redactie

GERRIT VAN SAANE

Op het titelblad van Forum, maandblad voor Architectuur en Beeldende kunsten, prijkte vele jaren een lange lijst van namen: de redacteuren, van wie werd verondersteld dat zij de inhoud van de verschillende nummers samenstelden. De naam G. van Saane stond hier niet bij.
Ten onrechte, want Van Saane deed meer dan één van de toenmalige redactieleden, meer dan de redactie gezamenlijk om Forum te maken tot een blad, dat representatief was voor de Nederlandse architectuur en dat de Nederlandse lezer inlichtte over de stand van de bouwkunst in het buitenland.
Vooral wat het laatste betreft was Van Saane zeer actief: De Zwitserlandnummers, de Frankrijknummers, de Finlandnummers, de Italiënummers enz. kwamen kant en klaar op de redactietafel en de redacteuren hadden slechts instemmend te knikken.
Voorts was Van Saane degene, die men verantwoordelijk kon noemen voor de vormgeving van Forum; hij was het, die met de verschillende opmakers samenwerkte, hij ook zorgde vrijwel uitsluitend voor het fotomateriaal en voor de juiste maat en de juiste uitvoering van de te gebruiken tekeningen en schetsen. Wat dit aan werk betekende zullen slechts enkele deskundigen kunnen beoordelen, maar ook de buitenstaander zal uit deze opsomming kunnen concluderen in welke mate Forum in die jaren het werk was van één man.
Deze man was een uiterst nerveus, uiterst beminnelijk en betrouwbaar mens, met vele zorgelijke trekken op zijn gelaat, dat ineens kon opklaren als hij moest lachen. En dat moest hij gelukkig vaak, zelfs als alles niet liep zoals hij het zich had voorgesteld en ook dit gebeurde, helaas, maar al te dikwijls. Want Van Saane was niet gauw tevreden: de kwaliteit van een foto, of liever het gebrek aan kwaliteit kon de oorzaak zijn dat een nummer te laat uitkwam.
Dat vond Van Saane, de uitgever, héél jammer, want een blad moet op tijd verschijnen, maar Van Saane, de opmaker, de redacteur achter de schermen, bekommerde zich niet om de financiële gevolgen van zulk een onoverwinnelijke neiging alleen het beste te eisen. Terwijl de uitgever de handen wrong van ellende, glimlachte de redacteur bemoedigend: de goede foto zou weldra komen. Die kwam dan ook en als het blad klaar was, nog niet uit, dan deelde een kinderlijk trotse man de nummers uit over de brede groene tafel van de Academie.
Het komt mij voor dat wij, de redacteuren, het resultaat van Van Saane's arbeid dan wel eens al te gemakkelijk aanvaardden en al te vrijmoedig bespraken, zonder er rekening mee te houden dat degene voor wie Forum een deel van zijn leven betekende dan altijd in een feestelijke stemming was en van de redactie een zekere responsie verwachtte. De redactieleden, voor wie de samenstelling van Forum niet de voornaamste levensvervulling was, bleven dan in gebreke, en de wijze waarop Van Saane hun gemoedelijke onverschilligheid met een schokje van zijn schouders opving, heeft altijd mijn stille bewondering gewekt.
Nerveus, maar onverzettelijk en in redelijke mate onbreekbaar leek ons de man, die men nimmer kon betrappen op een onvriendelijk woord en die met de bescheiden zwier van een geboren wijsgeer de mening van anderen aanvaardde, ook als deze de zijne niet was. De redactie sprak: de uitgever legde zich bij die uitspraak neer.
Zo in hart en nieren democraat, wellevend en geestdriftig, oprecht en goedhartig was Van Saane; als ieder van ons een eenzaam en in zekere zin altijd weer miskend mens tussen zijn gelijken en vrienden.

R. Blijstra

Volgens het idee van twee der initiatiefnemers van de leergang, wordt het verslag begeleid door een reeks beelden, die in de loop van de tijd de verbeeldingskracht — de ogen — stelt tegenover hoe met die ogen de werkelijkheid gezien werd.

pag. 297
Prehistorische muurschildering te Lasceaux (detail)
Venus van Willendorf

pag. 298
Agamemnon, Grieks masker (detail)
Reliëf uit Susa
Griekse jongeling (detail)

pag. 299
Kapper, Boeotische terra-cotta
Aartsengel, Sancta Sophia te Constantinopel (detail)
Basiliek te Aghthamar, Armenië

pag. 300
Sculptuur gevonden te Chichester (detail)
Kathedraalbouw, Haggada, 13e eeuw
Piero della Francesca: Het gevolg van de koningin van Saba (detail)

pag. 301
Piero della Francesca: De kastijding (detail)
Jan van Eyck: Portret (detail)
Jan van Eyck: Landschap (detail)

pag. 302
Jeroen Bosch: Draging van het kruis (detail)
Jeroen Bosch: De verleiding van Sint Antonius (detail)
Titiaan: Karel V (detail)

pag. 303
Rubens: Landschap met Regenboog
Rembrandt: Zelfportret (detail)
Rembrandt: Amsterdam, het Rijzenhoofd

pag. 304
Roslin: Portret van zijn vrouw (detail)
Watteau: Venetiaans feest
Goya: Jonge Spanjaard (detail)

pag. 305
Goya: Op weg naar de markt
Ingres: Portret (detail)
Daumier: Een rijtuig 3e klasse

pag. 306
Corot: Portret (detail)
Corot: De brug van Nantes
Manet: Portret (detail)

pag. 307
Monet: Kathedraal van Rouen
Rousseau: Portret (detail)
Eiffel: Eiffeltoren in opbouw

pag. 308
Van Gogh: Zelfportret (detail)
Toulouse Lautrec: In de Moulin Rouge, de Dans
Cézanne: Zelfportret (detail)

pag. 309
Breitner: Rokin te Amsterdam
Leger: Vrouw met boek (detail)
Leger: De bouwers

pag. 310
Picasso: Vrouw in blauwe blouse (detail)
Delaunay: Eiffeltoren
Modigliani: Portret (detail)

pag. 311
Shan: Stad
De Kooning: Vrouw I (detail)
Richier: Stierengevecht

TAAK EN FUNCTIE VAN DE SCHEPPENDE VERBEELDINGSKRACHT IN ONZE SAMENLEVING

Bouwt de architect nog voor ménsen? Bouwt hij niet veeleer voor naamloze, onzichtbare collectiviteiten?

Welke is de plaats van de scheppende verbeeldingskracht in onze samenleving?

Over het onderwerp 'Taak en functie van de scheppende verbeeldingskracht in onze samenleving' organiseerde Architectura et Amicitia op 17 en 18 oktober 1959 een leergang te Doorn. De keuze van de leergang vloeide voort, zoals de voorzitter van A. et A. in zijn openingswoord toelichtte, uit gesprekken over de ontwikkeling van de architectuur na de Tweede Wereldoorlog. Men kan zich afvragen of de resultaten die sinds 1945 tot stand zijn gekomen inderdaad het beste antwoord vormen op de gestelde uitdaging.

Wie kijkt naar produktiestatistieken zal misschien tevreden zijn. Maar bouwt de architect eigenlijk nog wel voor mensen? Is het niet zo dat hij bouwt voor onzichtbare collectiviteiten, wier verlangens door vertegenwoordigende, onpersoonlijke instanties op genormaliseerde wijze aan de architect worden voorgelegd? Wordt aan het vrije creatieve spel, zowe van bewoner als van bouwer, nog wel voldoende ruimte gegund?

Welke is, zo kan men voortgaan, in het algemeen de plaats van de scheppende verbeeldingskracht in de samenleving van dit moment? Want wat de architect ervaart maakt onderdeel uit van een veel wijder grijpende culturele constellatie.

Vier sprekers werden uitgenodigd om, ieder van eigen vakgebied uit, op de algemene vraagstelling te reageren:

prof. dr. ir. F. Ph. A. Tellegen uit Eindhoven gaf een beschouwing over 'Bouwende en beeldende kunsten en de opdringende techniek';

prof. dr. C. W. Mönnich uit Amsterdam besprak wijsgerig-antropologisch 'De eenzaamheid van de creatieve mens';

prof. dr. J. A. A. van Doorn uit Leiden ging in op de sociale kant van het vraagstuk 'Het beeld van de samenleving en de plaats en taak van de architect en beeldende kunstenaar';

dr. H. L. C. Jaffé, adjunct-directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam, had 'De werkelijkheid als probleem in de beeldende kunst' tot uitgangspunt gekozen.

Als discussieleider trad op prof. dr. W. Banning.

'Bouwende en beeldende kunsten en de opdringende techniek'

Wordt zelfstandige creativiteit tot luxe in een samenleving die eigenlijk functioneel is?

Techniek is gestolde doelmatigheid. (Dippel)

Een impliciete beschuldiging aan het adres der opdringende techniek.

Prof. dr. ir. F. Ph. A. Tellegen

Prof. Tellegen begon zijn inleiding met de vraagstelling van de leergang onder de loep te nemen. 'Uitgangspunt van deze leergang is geweest een gevoel van onbehagen dat zich van velen, die in het verband van architectuur en beeldende kunsten werkzaam zijn, meester maakt.' Aldus de uitnodigingsbrief aan de inleiders. De beroepscontacten van architect en kunstenaar zijn zeer onpersoonlijk; is dat te doorbreken? Wordt de zelfstandige creativiteit tot luxe in een samenleving die eigenlijk functioneel is?

Het kost weinig moeite om in deze klachten een impliciete beschuldiging te horen aan het adres van de steeds verder doordringende techniek. Functioneren is immers dè grondcategorie van de techniek. De mens staat wel met zijn individuele eigenheid in het produktieproces, maar hij blijft toch georiënteerd op het vlot en zonder spanning verlopen van dat proces. Hij is vervangbaar; hij moet vervangbaar willen zijn.

De doelmatigheid regeert: Dippel spreekt terecht in 'Techniek en Cultuur' (Wending, pag. 7, 175, 453, 697) over de techniek als gestolde doelmatigheid. Dat is wat de inleider noemt: techniek in enge zin. Zij ligt allereerst op het gebied van het menselijk 'maken', van vooral economisch gebonden produktiviteit. Wij bevinden ons in een stroomversnelling in de ontwikkeling van de techniek sinds anderhalf of twee eeuwen. De strijd tegen een vijandige natuur, de voor de mens noodzakelijke opbouw van een menselijke wereld, heeft een geheel eigen karakter gekregen met de intrede van de moderne natuurwetenschap in het arbeidsleven.

De innerlijke richting van de stroomversnelling is wellicht het meest duidelijk in wat wij heden noemen de automation, de gang naar volledige automatisering. 'Maken', 'voortbrengen' trachten wij de vorm te geven van een zichzelf aandrijvend en zichzelf regelend 'gesloten systeem van functies'. Het werkt volgens onze opdracht en het staat altijd ter beschikking om ons te voorzien.

Eeuwenlang heeft de mens zijn wijze van bewerken van de natuur vooral gefundeerd op de ervaring. De middeleeuwse stap van een schip met zeil en roeiers naar het zeilschip opende de oceaanvaart als mogelijkheid én als feitelijk ondernemen. De nieuwe verovering viel de mens in de schoot; hij zocht er niet naar. Dat is vandaag anders. Er is één veld van natuurwetenschap en wetenschappelijke techniek.

Natuurwetenschap en techniek zijn één; het natuurwetenschappelijk weten is een bemachtigend weten. De ruimtevaart was principieel besloten in het creatief-nieuwe weten van Galilei en Newton, waarin immers het geheel der hemellichamen werd beschouwd als een willekeurig mechanisch systeem.

Techniek in deze zin is niet een derivaat van natuurwetenschap; het wetende maken en makende weten is één geheel, één creatief gesprek

Wij bevinden ons in een stroomversnelling van de ontwikkeling der techniek.

**De richting van deze stroomversnelling is de gang naar vol-automatisering,
naar het zichzelf aandrijvend, zichzelf regelend 'gesloten systeem van functies'.**

met de natuur en tegelijk de verst gaande indienstname van de natuur. De daaraan verbonden omvorming van de natuur krijgt de vorm van het inderdaad 'gesloten' systeem van functies, dat de maximale overdracht van menselijk werk aan het werktuig betekent.

Daarnaast de techniek in wijde zin. Hiermee bedoelt prof. Tellegen alle implicaties, die de stroomversnelling in de ontwikkeling der techniek blijkbaar in zich bevat. Wie zou menen, dat in de industriële revolutie alleen het arbeidsleven, of wijder: het sociaal-economisch aspect van de samenleving, fundamentele veranderingen ondergaat, en dat andere levensgebieden, bijv. van gezin en politiek, van recht en van schone kunsten daarbij zijdelings betrokken zijn, ziet de werkelijkheid der geschiedenis verkeerd. Karl Marx, dé filosoof van de arbeid en dé revolutionair onder de filosofen, heeft vóór vele anderen gezien hoezeer de overgeleverde maatschappijstructuren en de daarbij aangepaste opvattingen tekortschoten om de maatschappelijk doordringende techniek te kunnen oriënteren op het welzijn en het geluk van allen. Het is van belang op te merken dat Marx de cultuur wil opbouwen, resp. haar gefundeerd ziet in het sociaal-economisch-technische, en tegelijk de overgeleverde vormen van 'Cultuur met een hoofdletter' afwijst. De cultivering der techniek blijkt een de totale cultuur omvattend gebeuren te zijn.

Romano Guardini heeft in 'Das Ende der Neuzeit' (1951) getracht om de cultuurovergang waarin wij nu betrokken zijn vanuit haar wording te schetsen. Hij zegt: wij weten beter dat wij aan het einde staan van de moderne, na-middeleeuwse periode, dan dat wij weten wie wij aan het worden zijn. Aan een veelgebruikte specificatie toegelicht: wij kunnen noch mogen de vertechnisering afremmen, zolang tweederde van de wereldbevolking wacht op verlossing uit honger en ziekte, zolang het verschil tussen de rijke en de arme volkeren nog toeneemt. Maar tegelijk worstelen wij met de onzekerheid, die de nieuwe machtsverkrijging insluit over het bestaan tot in de toekomst van mens en wereld.

'Ende der Neuzeit' betekent, dat het humane zelf in onze wereld op een historisch nieuwe wijze op het spel staat. De mens heeft het vooral functionele samenzijn zozeer in zich opgenomen, dat zijn leven opgaat in de heen- en weergang tussen de superorganisatie van het produktiesysteem en het verindustrialiseerde consumptiebestel, waartoe zijn deelname aan de produktie het toegangskaartje betekent. De levensvorm van inspanning-ontspanning is hiermee getekend, een levensvorm, die een minimum aan persoonlijke inzet, aan persoonlijke verantwoordelijkheid en bezieling impliceert. De contacten zijn verengd door de oriëntatie op persoonlijke lustgevoelens en de beelden evenzeer; de produktie eist trouwens de beelden op om de vraag

Vóór vele anderen heeft Marx er reeds op gewezen dat de overgeleverde maatschappijstructuren en de daarbij aangepaste opvattingen tekortschieten om de opdringende techniek te oriënteren op het welzijn en het geluk van allen.

De cultivering der techniek: een de totale cultuur omvattend gebeuren.

Wij leven in een cultuurovergang: 'Das Ende der Neuzeit'. (Guardini)

te verwekken die zij nodig heeft voor haar eigen voortbestaan.

Tegen deze achtergrond ziet de spreker het onbehagen van architecten en beeldende kunstenaars. De vragen naar de zelfstandige creativiteit, naar het bezielende beeld zijn centrale vragen van onze cultuursituatie, gemakkelijker als zodanig te herkennen dan te beantwoorden. Wij zijn inderdaad eerder Ende der Neuzeit dan Gestalte van de toekomst.

Waarin bestaat vooral de techniserende gestalteverandering van onze wereld? Laat ons daartoe bezien hoe de voortgang naar zelfwerkende 'gesloten' systemen de overgeleverde vormen verandert. Het eerste wat opvalt is de tendens naar inbouwen, het terugbrengen van zichtbaarheid tot daar waar dat voor het werken en inwerkingstellen vereist is. De molen in het dorp behoeft geen opschrift; de meelfabriek wel, want een groot gebouw kan alles zijn! Wie de gedaanteverandering van het rij-tuig tot de automobiel nagaat, valt het op hoezeer de openbaarheid van elk onderdeel plaats maakt voor haar tegendeel — de geperste en gelakte plaat met gaten, die het rijdende huis-op-wielen aan het worden is. En wie de enting van de stoom op het toenmalige publieke vervoermiddel, de diligence, nagaat komt tot dezelfde conclusie. Zij brengt ons naar de hedendaagse trein, die als een gelede slang door het landschap glijdt.

In onze woningen speelt zich eigenlijk hetzelfde af. De lamp als meubel treedt terug tot schakelaar en lichtpunt. De verwarming verdwijnt in de vloer en regelt zichzelf. Het vuur, vanouds symbool van licht voor het inzicht en warmte van het gemoed, is uiteengelegd, verborgen naar vermogen en dienstbaar geworden. Alle toestellen, waarover wij beschikken, zijn zelfwerkende apparaten.

Is dit deel van onze wereld geheel gesloten voor verbeelding en individuele intermenselijkheid? Toch niet.

Industriële vormgeving is gebaseerd op het besef dat de techniek wezenlijk een marge vrijlaat, juist in het uitwendig zichtbare, die vraagt om vulling, om gestaltegeving boven het functionele uit en spreekt van een vormgevende persoon. Bescheiden in haar mogelijkheden — er is al zóveel voorgegeven — is zij tegelijk zeer belangrijk, omdat zij op het gebied van onze meest manifeste natuuronderwerping zelf uitdrukking van de mens geeft.

Er is nog een ander aspect aan de gedaanteverandering van onze wereld door de opdringende techniek. De natuur als materiaal ter bewerking en ter veredeling voldoet de technische mens niet. Natuurlijke materialen brengen hun eigen aard, hun individualiteit mee. De technische mens wil echter kunststoffen, door hem voortgebrachte grondstoffen.

Het duidelijkste voorbeeld is 'plastic', pure plasticiteit of vormbaarheid. Het komt onze wereld binnen als huisraad en eetgerei, als gordijn en

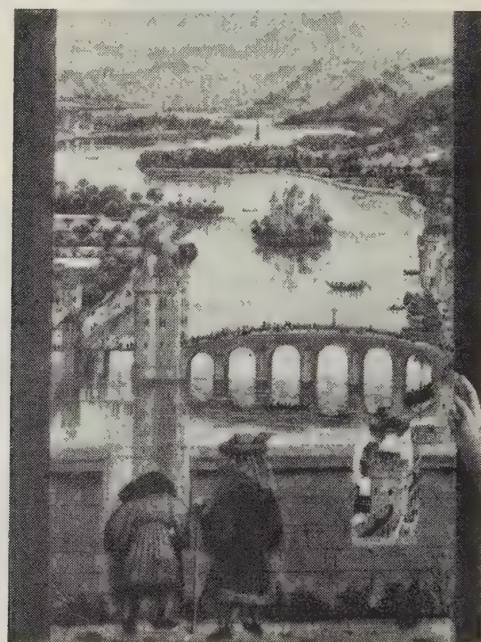
Enerzijds kúnnen noch mógen wij de vertechnisering afremmen, anderzijds worstelen wij met de onzekerheid die de nieuwe machtsverkrijging insluit over ons bestaan.

Het humane staat op een historisch nieuwe wijze op het spel.
De vraag naar zelfstandige creativiteit is een centrale vraag van onze cultuursituatie.

Waarin bestaat de gestalteverandering van onze wereld door de techniek?
Tendens naar terugbrenging van zichtbaarheid.
Grondstoffen zonder eigen individualiteit: plastic.
Techniek laat een marge vrij voor industriële vormgeving.

vloer, als opvolger van 'behang' enz. En het is een bijzonder geheimzinnige stof, die chemisch van alles kan zijn, maar tegelijk zelf bijna niets is — zonder eigen structuur of geleding, zonder eigen oppervlak of doorzichtigheid, zonder eigen kleur e.d. Steen en hout, ijzer en wol, aardewerk en porselein worden aangevallen en dikwijls overwonnen. Kunststof is immers zoveel beter: het weegt bijna niets, het kán niet kapot, het is precies berekend op de functionele eisen, enz. De creatieve ontmoeting met eigenstandig materiaal is hier ver teruggebracht.

Afgezien van de toepasbaarheid van de industriële vormgeving lijkt het de spreker, dat het beschikbaar komen van kunststoffen moet betekenen dat de bijzondere, eigen rijkdom van zgn. natuurlijke materialen op een nieuwe wijze in het licht kan en behoort gesteld te worden. Wanneer 'natuurlijk' materiaal kostbaar wordt, welnu, laat het dan als zodanig in ons aller wereld verschijnen en juist niet verdwijnen.

Het ontbreken van persoonlijke contacten en van bezielende beelden is in wezen en in oorsprong één, omdat de menselijke cultuur, breed verstaan, zowel vorm van menselijk samenleven is als gestalte van cultuurwaarden. Het welvaartsbestel, waarvoor op z'n minst de westerse cultuurkring heeft gekozen, bergt het gevaar van overfunctionalisering en daarmee bedreiging van een echt-menselijk bestaan.

Arbeid blijft lust én last en zij behoudt haar karakter van het voorwaardelijke voor het eigenlijke. Zou dat laatste niet eerder in het spel zijn vorm vinden, niet het spel als ontspanning of als verdoving — maar als genietend samenzijn met elkaar én met de dingen? Kunnen wij nog spelen in de zin waarin Huizinga dat verstond?

Tot besluit legde prof. Tellegen er de nadruk op, dat wij niet kunnen volstaan met aandacht te vragen en ruimte te maken voor het boven-functionele. De opdracht gaat dieper. Het gaat niet om compensatie, om aanvulling van een ontbrekend stuk in ons samenleven of om versterking van een te zwak element. Het gaat erom de nieuwe 'technische' macht te beleven in onderlinge toeneiging, be-zield door het verlangen naar werkelijke ontmoeting. Daartoe behoort het bezielde en bezielende beeld, dat wij ons vormen van elkaar of dat ons geschonken wordt door sommigen.

'De eenzaamheid van de creatieve mens'

De moderne kunstenaar wordt niet in zijn totaliteit aanvaard. Men vraagt zijn vaardigheid, men vraagt niet zijn menselijkheid.

De hoofdtendens van deze tijd is om de mens te gebruiken.

Dit is het onbehagen: men vraagt wat wij kunnen en niet wat wij zijn.

Wat te doen met onze niet-geïntegreerde menselijkheid?

De eenzaamheid van de mens is de bron van zijn creativiteit, zij moet à tout prix verdedigd worden.

Prof. dr. C. W. Mönnich

In de romaanse kerk van Chauvigny in Frankrijk, aldus de tweede inleider prof. Mönnich, treft men twee reeksen beelden aan, door dezelfde kunstenaar vervaardigd. De ene reeks geeft subjectieve voorstellingen van angst, demonie en gekweldheid, de andere verbeeldt de orthodoxe thema's der heilsgeschiedenis. Het visioen van de pijnigende eenzaamheid van de mens en het symbool van zijn geborgenheid binnen de gemeenschappelijke idee staan naast elkaar. De mens is in die tijd voor de gemeenschap in zijn totaliteit aanvaardbaar, de duivel wordt geaccepteerd — en daarmee voor een deel onschadelijk gemaakt.

De moderne kunstenaar daarentegen wordt niet langer in zijn totaliteit geaccepteerd. Men vraagt zijn vaardigheid, men vraagt niet zijn menselijkheid, men laat een deel van zijn reactievermogen buiten beschouwing. De hoofdtendens van onze tijd is om de mens te gebruiken. De problemen van de individu in zover hij bevangen is in zijn eenzame confrontatie met zijn driften, vormen geen gewild thema in het gesprek.

De ontdekking van dit manco doet ons aandacht krijgen voor zaken als human relations. Wij voelen hoe de rationalisatie en complicatie van het leven ons eenzaam hebben gemaakt. In alle sectoren blijft men met een stuk vaagheid over, een stuk menselijkheid dat niet wordt aangesproken. Dit is het onbehagen: er wordt slechts ten dele een beroep op ons gedaan. Ongetwijfeld is het zo dat rationalisatie en depersonalisatie een stuk winst inhouden, dat zij tot stand zijn gekomen om de mensheid te helpen en niet om haar te schaden. Maar rationalisatie, mechanisatie, bureaucratie gaan een eigen bestaan voeren, de mens wordt bedreigd door anonieme machten. Er groeit een Kafka-achtige wereld.

Wie is de rechter in ons proces? Wie woont nu eigenlijk op het slot? Men vraagt wat wij kunnen en niet wat wij zijn. Wat aan te vangen met onze braakliggende, niet geïntegreerde menselijkheid?

Het antwoord van prof. Mönnich bevatte een getuigenis zowel als een taakaanwijzing. Het is noodzakelijk, zo stelde hij, de eenzaamheid à tout prix te verdedigen. De eenzaamheid is inherent aan het mens-zijn, iedere vorm van creativiteit vloeit voort uit het zich bezinnen op de opdracht in de uitsluitende aanwezigheid van het eigen zelf. De kunstenaar moet met zijn opdracht alleen gelaten worden. Daar begint zijn verantwoordelijkheid en eigenlijke scheppingsarbeid.

Wat bedoelen wij met termen als 'creativiteit' en 'scheppen'? Niet een scheppen uit het niet. De kunstenaar heeft te maken met de wereld tegenover hem en met zijn materiaal. Het wezen van de kunstdaad ligt hierin dat de kunstenaar van de wereld tegenover hem, krachtens zijn meesterschap over het materiaal, de ware gestalte zichtbaar of hoorbaar maakt. Hij schept niet, hij

In en door de eenzaamheid heeft de mens de kans de waarden en het wezen der wereld te begrijpen en uit te drukken.

Het kunstwerk is het begrip en de gestalte van de diepere kern der realiteit.

Juist waar het zakelijke en anonieme overheersen heeft de creatieve mens tot taak de moed tot zijn eenzaamheid te vinden.

Voormannen zijn altijd eenzaam.

'Het beeld van de samenleving en de plaats en taak van de architect en beeldende kunstenaar'

is niet soeverein, maar hij her-schept, hij is mee met de werkelijkheid en met de eigen wetmatigheid van het materiaal. Hij heeft de gave in materiaal uit te drukken wat de werkelijkheid aan wezenlijke krachten herbergt. Vandaar dat zijn scheppende (herscheppende) eenzaamheid principieel georiënteerd is op de wereld en de anderen. In en krachtens de eenzaamheid heeft de mens tot taak aan het licht te brengen wat de wereld is, heeft hij tot taak te begrijpen en dit begrip voor anderen uit te drukken.

Van het denkbeeld van de kunstenaar als een scheppende god komen wij terug. Het meesterschap van de kunstenaar ligt juist in zijn dienstbaarheid aan de diepere kern der realiteit.

Laten er opdrachten zijn die onpersoonlijk lijken, zo besloot prof. Mönnich, zij vormen een uitdaging om er iets van te maken. Laat het anonieme en verzakelijkende de kunstenaar op de huid zitten, het stelt een premie op het geloof in het eigen werk en de moed om tegen de stroom op te roeien. De creatieve mens heeft de opdracht te laten zien dat het leven steeds en voor ieder boeiend en betekenisvol kan zijn. De creatieve mens drukt niet zozeer zichzelf uit dan wel de zin van het menselijke als zodanig, hij weet zijn persoonlijk voortbrengsel exemplarische vorm te geven.

Voormannen zijn altijd eenzaam. Dat mag hen niet weerhouden van hun lijden en hun spanningen te getuigen en ons tot mede-lijden, meeleven te verplichten. Het voor-leven, voor-doen is de opdracht van deze elite.

Prof. dr. J. A. A. van Doorn

Prof. van Doorn ging bij zijn inleiding over het sociale aspect van het vraagstuk uit van de kunstenaar als groep, collectiviteit tussen andere collectiviteiten, en van het kunstprodukt als voorwerp van consumptie, als waar die verhandeld wordt en onderworpen is aan economische wetten.

Het beeld dat men van de samenleving heeft wordt bepaald door het perspectief van de groep waartoe men behoort. In de verschillende groepen heersen verschillende maatschappijbeelden. Terwijl overeenkomst bestaan kan tussen de maatschappijbeelden van groepen die in een vergelijkbare sociale positie verkeren (zoals de groep van kunstenaars en intellectuelen en die van de kleine boeren, beide slechts ten dele geintegreerd in het sociaal-economische bestel en zich bedreigd wetend), is dit bij groepen die aan verschillende kanten van de scheidslijn staan opgesteld niet het geval. Onder de intelligentsia zal het 'onbehagen' in de cultuur hoogtij vieren

Het onbehagen in de cultuur is een groepsdenkbeeld van de intelligentsia.

Het beeld van de samenleving wordt bepaald door het perspectief van de groep waartoe men behoort.

De beeldcrisis, die het gevolg is van de onzekere sociale positie van kunstenaars en intellectuelen, leidt tot het verdwijnen van collectief begrijpelijke symbolen en inhouden uit de kunst.

De samenleving herkent zich niet meer in de produkten der beeldende kunst.

en zullen in alle toonaarden de klanken van pessimisme en ondergang gehoord worden, de wapenfabrikant bijvoorbeeld zal dit perspectief geenszins behoeven te delen. Eenheid onder de beelden heerst in onze tijd weinig, algemeen geldende, bezielende visie ontbreekt. Wat is daarvan de oorzaak?

Het formeren van een algemeen en bezielend beeld behoort tot de taak van een specifieke groep. Deze groep, die van de intellectuelen en kunstenaars, blijkt niet in de positie om inspirerende beelden op te bouwen. Als gevolg van een aantal historische verschuivingen heeft zij aan prestige en rang ingeboet, heeft zij vrijheden en voorrechten verloren en bevindt zij zich in een moeilijk parket. Snelle structuurwijzigingen als democratisering, opmars van de techniek, specialisatie hebben een aantal groepen tussen de wielen doen belanden. De onzekere sociale positie der intelligentsia vindt o.m. een neerslag in een beeldcrisis, d.w.z. een blik op het maatschappelijk leven die als gevolg van pessimisme of rancune tot verwringing of verguizing van de sociale realiteit leiden kan.

Algemeen gezegd: cultuurverval, massificatie, onbehagen zijn groepsdenkbeelden. Zij vormen de ideologie der Westeuropese en met haar verbonden intelligentsia; in wereldverhoudingen gesteld een Westeuropees provincialisme.

De beeldcrisis doet zich in het esthetische voor als een verdwijnen van collectief begrijpelijke symbolen en inhouden uit de kunst. De kunstenaar is zijn eigen weg gegaan; de breuk die sinds de renaissance is opgetreden tussen de kunstenaar en het publiek wordt een nagenoeg onoverbrugbare kloof. De samenleving herkent zich niet in de produkten der beeldende kunst. Door zijn sociaal isolement wordt de kunstenaar gedreven naar het abstraheren e.d., naar sociaal isolement. Los van iedere esthetische waardering moet geconstateerd worden dat de band tussen de kunst en de massa thans geheel is doorgesneden.

Op welke wijze valt dit isolement te doorbreken? Bij de beantwoording van deze vraag beperkte prof. van Doorn zich tot de beeldende kunst, om aan de hand van voorbeelden uit deze sector te laten zien dat er inderdaad wegen zijn om de massa te bereiken. Maar wil men deze wegen inslaan, dan dienen enkele harde feiten onder het oog te worden gezien.

Uit een publikatie van Van der Hoek over het bezoek aan het Haagse gemeentemuseum blijkt dat abstracte kunst op de kijkers in de meeste gevallen een afschrikwekkende indruk maakt. Al te extreme exposities zijn uit het oogpunt van propaganda voor de kunst schadelijk. Ondanks de verdubbeling van het museumpubliek die in korte tijd is opgetreden blijft deze tendens onmiskenbaar. Het zou wenselijk zijn vooral zulke tentoonstellingen in te richten die bij het publiek begrip voor kunst kunnen wekken.

Door zijn sociaal isolement wordt de kunstenaar gedreven naar abstrahering en experiment.

Op welke wijze is het isolement van de kunst te doorbreken?

Er zijn wegen naar de massa, maar de kunst dient zich, wat betreft de techniek van verkoop, expositie en reclame, aan de eisen van de massamarkt aan te passen.

Binnen het bestek van een (toen nog niet gepubliceerd) onderzoek naar de vraag: wie koopt beeldende kunst? werd een steekproef genomen uit de 8000 abonnees van de Amsterdamse Museumkring. Het resultaat was: één kwart der geenqueteerden had de laatste vijf jaar een produkt van beeldende kunst gekocht; tweederde had daar nimmer aan gedacht; van deze tweederde zou 20 %, ook wanneer zij over voldoende geld beschikte, niet tot aankoop overgaan, 25 % zou niet hoger willen gaan dan een bedrag van *f* 100,—, terwijl 10 % meer dan *f* 500,— wilde uitgeven.

Men heeft wel eens gesteld dat de vroege smalle maar diepe markt voor kunstprodukten vervangen zou zijn door een ondiepe die breed is. Het onderzoek laat echter zien dat ook deze ondiepe markt smal is. Vergeleken met het boek, het concert, het toneel werd de beeldende kunst te duur geacht, terwijl de moderne flat weinig gelegenheid zou bieden om kunstprodukten op te stellen. De ondervraagden stelden geen prijs op het in eigendom hebben van een schilderij e.d. als bezit voor het leven. Eerder nog zouden zij ertoe willen overgaan voortbrengselen van beeldende kunst te huren. Hier ligt een aanwijzing voor een mogelijke nieuwe functie der musea: als verhuurinstantie van beeldende kunst! Het non-conformisme in de moderne kunst, aldus prof. van Doorn, gaat vergezeld van een volstrekt conformisme wat betreft de techniek van kopen, exposeren, propageren. De kunst heeft zich, als verhandelbare waar, nog niet aangepast aan de eisen van de markt. Wellicht is het ezelschilderij verouderd en moet het kunstonderwijs zich meer richten op de mogelijkheden van de praktijk. Industriële vormgeving en in het algemeen artistieke vormgeving bij de produktie zijn middelen om de smakeloosheid te bestrijden. De kansen liggen er om bij een groot publiek belangstelling te wekken, men vergelijke de opmars van het pocketboek. Maar wil men deze kans grijpen, dan zal nodig zijn dat men zich verzoent met het nu eenmaal niet weg te redeneren feit van de massamarkt ook voor het kunstprodukt. Aan begrip voor deze situatie ontbreekt het de beeldende kunstenaars en hun instanties vrijwel geheel. Zij maken te weinig gebruik van de mogelijkheden die de moderne communicatiemiddelen bieden. Een voorbeeld als het initiatief Openbaar Kunstbezit met zijn 90.000 abonnees (gezinnen), waarvan 13 à 14 % er toe komt een museum te gaan bezoeken, bewijst dit.

Samenvattend: de reclame voor beeldende kunst als koopwaar schiet tekort. Het is niet duidelijk waar de kunstprodukten te krijgen zijn, de bedragen zijn te hoog, de propaganda is gebrekkig. Afbetalingssystemen en huurkoopregelingen zouden in musea hun intrede moeten doen. Aandacht moet worden vrijgemaakt om de organisatie der beeldende kunst in nieuwe banen te leiden.

De beeldende kunstenaars en hun instanties maken te weinig gebruik van de mogelijkheden die de moderne communicatiemiddelen bieden.

Eeuwenlang is de kunst voortgegleden binnen de dijken der zintuiglijke waarneming. In onze tijd treedt een dijkbreuk op.

De kunst distancieert zich van het zintuiglijk waarneembare terwille van een doorgronding van daarachter liggende diepere lagen van het reële.

Uitdrukkelijk stelde prof. van Doorn, in zijn antwoord na de discussie, dat het hem te doen was om een marktorganisatie van de kunst als collectiviteit, dat hij pleitte voor het zich richten van de kunstenaars als groep op de massa als publiek, terwijl de vrijheid der individuele creatie daardoor niet in het gedrang mag komen en z.i. ook niet hoeft te komen.

Dr. H. L. C. Jaffé

Dr. Jaffé, de laatste spreker, illustreerde zijn betoog met lichtbeelden en documenteerde het overvloedig met citaten. De spreker stelde dat de werkelijkheid problematisch is geworden in de kunst der twintigste eeuw. Terwijl sinds de renaissance de kunst als een grote stroom is voortgegleden tussen de dijken van de zintuiglijke waarneming, treedt in onze eeuw een dijkbreuk op. De werkelijkheid wordt niet langer in haar volheid begrepen geacht binnen de grenzen van het visueel waarneembare.

Het is niet zo dat daardoor een 'breuk met de werkelijkheid' optreedt, zoals wel beweerd wordt, maar het gevoel van wat werkelijkheid is stelt zich niet langer met het zintuiglijk waarneembare tevreden. De binding van de twintigste-eeuwse kunst aan de werkelijkheid gaat dus via andere wegen dan de zintuiglijke.

De kunst distancieert zich van het zintuiglijk-waarneembare, dit is van het ding, van het afzonderlijk bestaande, terwille van een doorgronding van daarachter liggende diepere lagen van het reële. Kunst is wereld-beschouwing, zij is van oudsher steeds ook zoeken naar waarheid (men vergelijke de esthetische theorie van Thomas van Aquino). Thans zoekt haar kenkracht (vis cognitiva), in overeenstemming met wat moderne filosofen en dichters doen, naar een nieuw wereldbeeld. Er bestaat een parallel tussen wetenschappelijke ontdekkingen van het niet-waarneembare als existent (moderne psychologie: het onbewuste) en de abstraherende tendens in de beeldende kunst.

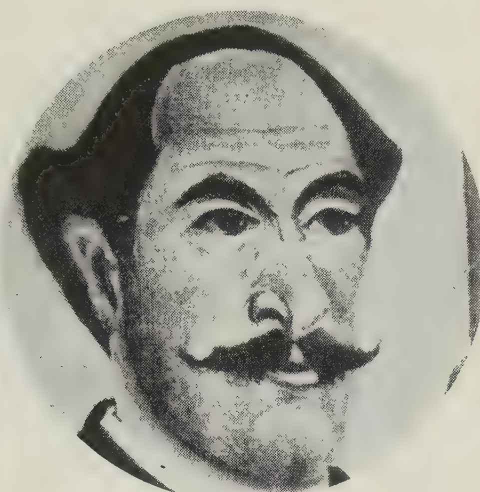
De vervreemding van de natuur hangt samen met het noodzakelijk geworden leven in de stad, met het overheersen van het technische milieu op het natuurlijke. In de abstraherende richtingen zoekt deze vervreemding zich, aanvankelijk angstig en beangstigend, maar allengs wellicht triomfantelijk, een nieuwe wereldvisie.

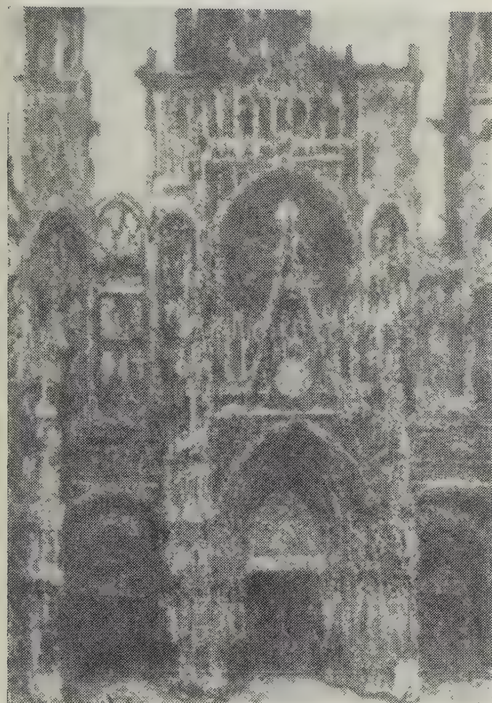
De opkomst van fotografie en film draagt bij tot de verstoring van de verhouding tussen beelden-

'De werkelijkheid als probleem in de beeldende kunst'

De kunst beeldt niet langer de zichtbaarheid uit. Zij verzichtbaart het onzichtbare door middel van tekens.

Het afzonderlijke ding en de individu verdwijnen naar de periferie, een antropocentrisch wereldbeeld wordt afgebroken.

de kunst en realiteit. Taken die van oudsher aan schilder- en beeldhouwkunst zijn voorbehouden vallen toe aan nieuwe technieken. Dit betekent voor de kunst een uitdaging. De nieuwe verhouding tot de werkelijkheid houdt in dat gezocht wordt naar de werkelijkheidssferen die boven en buiten de zintuiglijke waarneembaarheid geldig zijn. Een verbeelding van de krachten die in de wereld en in de mens werkzaam zijn zet in. Het accent ligt niet langer op het ding of de individu, maar op algemeen-geldende waarden die de vereenzaamde dingen en mensen binding geven. Wij leven in een tijd waarin de dingen eenzaam zijn geworden en de mensen van elkaar afgekeerd. Wetmatigheden buiten het zintuiglijke om kunnen banden leggen. Het ding en de persoon verdwijnen in deze visie naar de periferie, niet langer overheerst een antropocentrisch wereldbeeld. In het centrum staan algemene wetten en krachten die door de mens ontdekt en verbeeld maar niet geschapen worden. Hier ligt de dienstbaarheid van de moderne kunst.

Citaten van o.a. Rilke, Franz Marc en Klee verduidelijkten wat de spreker bedoelde. Interessant is in het bijzonder de uitspraak van de te weinig gewaardeerde Duitse expressionist Marc dat 'stof iets is wat de mens slechts duldt maar niet erkent'.

De nieuwe kunst, voor welk begrip 'werkelijkheid' problematisch is geworden, beeldt niet langer de zichtbaarheid af of uit, maar máákt zichtbaar, verzichtbaart het onzichtbare door middel van tekens. Zij be-tekent de werkelijkheid op metaforische wijze. De tekens die zij aanbiedt moeten in hun be-tekenis worden begrepen. Zij zijn méér dan hun voorstelling.

De nominalistische traditie van natuur en mens, die sedert het eind van de middeleeuwen de overheersende is in het wereldbeeld van West-Europa, de opvatting die stelt dat de algemene ideeën slechts namen zijn en dat alleen existentiekracht toekomt aan het afzonderlijk bestaande (universalia sunt nomina), moet plaats maken voor een streven in de richting van het 'universalisme' dat stelde dat juist het algemene het werkelijke is (universalia sunt realia).

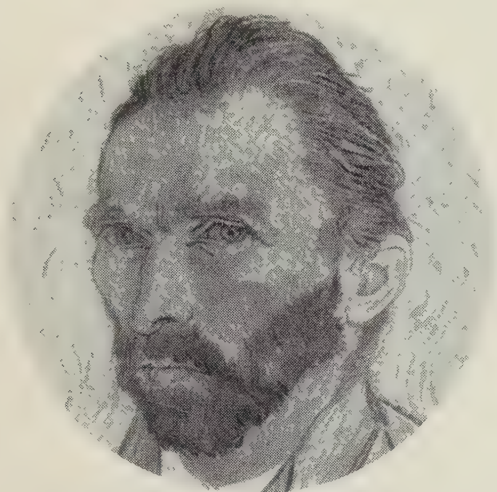
De nominalistische traditie bereikte in de schilderkunst haar hoogtepunt in het realisme van Courbet, van wie de uitspraak geciteerd werd dat niets reëel is voor de schilder dan wat hij kan zien. De ontbinding van de nominalistische idee werd vervolgens door dr. Jaffé aangetoond in de historische lijn impressionisme-expressionisme-kubisme-abstracte kunst.

Er zijn verliesposten te boeken als gevolg van deze ontwikkelingsgang. Het is duidelijk, aldus de spreker, dat bepaalde waarden plaats moeten maken voor andere. Ten aanzien van de zinrijkheid van de door de moderne kunst aangeboden tekens stelde hij dat een criterium hierbij moet zijn of het teken inderdaad be-tekenis draagt. Zo niet, dan heeft men te doen met zuivere decoratie.

De beeldende tekens zijn meer dan hun voorstelling, zij moeten in hun be-tekenis worden begrepen.

Het beelden van de architect is op de leergang niet aan zijn trekken gekomen.

Het begrip 'beeldende tekens' van dr. Jaffé blijft een onopgehelderde formule.

Wat betreft de uitbanning van het organische en natuurlijke citeerde hij Wörringer, die heeft laten zien dat ook de renaissance wonden heeft geslagen. Het positieve in de vervreemding van het organische en natuurlijke is de drang naar zuiverheid, is het protest tegen de zielloosheid van een wereld waarin de schoonheid een leugen is geworden. De schoonheid is onwaar, omdat zij een privilege werd in handen van weinigen ten koste van velen. De realiteit van het dreigende (atoombom), van een onpersoonlijk en machteloos sociaal en politiek leven betekent voor de kunstenaars een uitdaging. Zij is iets wat zo niet kan blijven bestaan. Het teken is daarom vaak een teken aan de wand.
Waar ernstig en geduldig gespeurd wordt naar nieuwe dimensies en waarden heeft de beschouwer tot taak ernstig en eerbiedig de aangeboden tekens aan te voelen en te duiden.

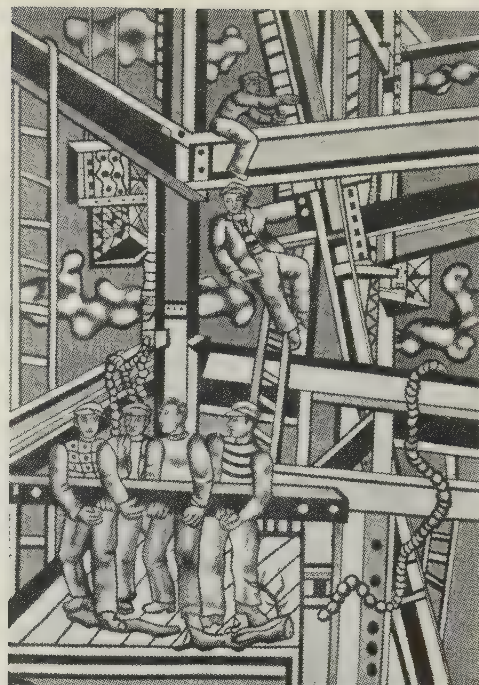
DISCUSSIE

De discussie na de inleidingen werd gesplitst in vier groepen. Uit de rapporten van de groepsleiders zijn enige algemene opmerkingen naar voren gekomen, waarvan het, zonder aan de andere stemmen en reacties tekort te willen doen, interessant lijkt om in dit verband de essentie weer te geven. De gedachtenwisseling binnen de groepen bleek zich vooral te hebben georiënteerd op de inleidingen van prof. Tellegen en dr. Jaffé.
Een vrij algemeen gehoorde kritiek op de leergang als geheel was dat er weinig samenhang geconstateerd werd tussen de vier voordrachten en dat, in vergelijking met de aandacht voor het beelden van schilders en beeldhouwers, het beelden van de architect niet aan zijn trekken is gekomen. Door groep IV werd gepoogd een karakteristiek van het beelden van de architect te geven.
Op de uitspraak van prof. Tellegen dat de technische mens de zekerheid wil, had groep I de

Negatieve interpretatie van plastic: het behoeft niet overwonnen, want het geeft wat wordt gevraagd.

Maar plastic kan eigenstandig materiaal zijn, waarvan de verovering zeer moeilijk is.

aanvulling: de creatieve mens moet daarentegen de ónzekerheid kiezen. Het is niet denkbeeldig, zo stelde zij, dat het wegblijven van deze toevoeging de oorzaak wordt van een 'negatieve' interpretatie van de uitvinding van bijv. plastic, dat 'alles kan zijn' en als zodanig niet 'overwonnen' behoeft te worden, omdat het geeft wat wordt gevraagd. Schept de mens zich niet bij voortduring een nieuwe natuur? Komt in dat licht gezien bijv. plastic niet eveneens weer in de positie van eigenstandig materiaal, waarvan de verovering weer veel moeilijker is dan van de materialen en mogelijkheden die wij ervóór ontdekten en bemeesterden?

Dan pas is ook te onderschrijven hetgeen prof. Tellegen tot besluit zei: het gaat erom de nieuwe technische macht te beleven in onderlinge toeëigening, bezield door het verlangen naar werkelijke ontmoeting. Dat is de technisch-creatieve mens op de nieuwe drempel naar het onbekende avontuur.

In dezelfde groep werd kritiek geleverd op de teken-theorie van dr. Jaffé: Wat is te verstaan onder beelden? Het beeld is de verbinding tussen ons en de werkelijkheid (gedefinieerd als 'het geheel dat in werking is'). Of: het beeld is een emotionele mededeling. De menselijke noodzaak van deze mededeling in de zin van de kunst. Het beeld heeft als karakteristiek dat het de mededeling 'onmiddellijk' overdraagt en 'onrustverwekkend' is. Uit het beeld ontstaat het teken: het geabstraheerde beeld. Het teken is dat deel van de beeldende kunst dat 'hanteerbaar' is. Het teken kan 'slijten' (zich zelf overleven). Het is 'middellijk' verstaanbaar, naar afspraak, cultuur. In dit licht blijft dr. Jaffé's begrip 'beeldende tekens' een nog niet opgehelderde formule.

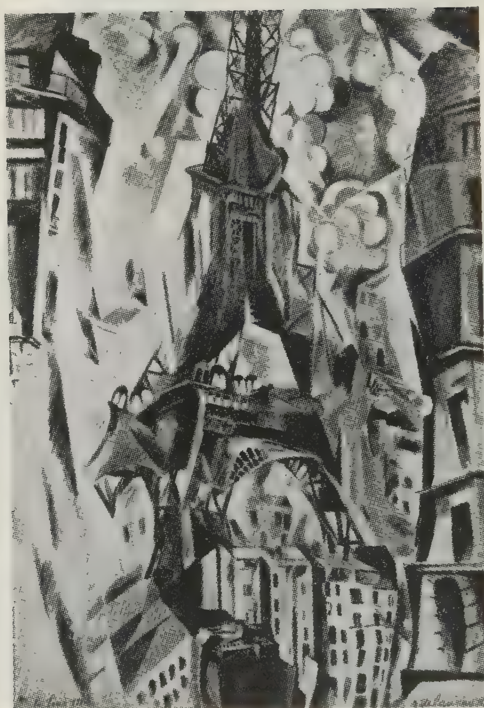
Een min of meer evenwijdig hiermee lopende reactie op het betoog van dr. Jaffé kwam tot uitdrukking in groep II, terwijl groep III het zo formuleerde: Dr. Jaffé heeft kennelijk bewust de woorden 'beeld' en 'verbeelden' niet gebruikt, maar alleen gesproken van 'teken' en 'be-tekenen'. De groep acht het van belang onderscheid te maken tussen het beeld (het teken) als gestolde werkelijkheid, als resultaat, als (al dan niet begrepen) communicatiemiddel, en de activiteit van het beelden als het zoeken of grijpen naar de werkelijkheid, als het verbeelden, als streven naar het tot stand brengen van communicatie.

Wat het begrip 'teken' zelf betreft, zo werd nodig geacht een onderscheid te maken tussen 'impliciet teken', d.i. teken dat van nature zijn betekenis in zich draagt, bijv. het symbool pijl voor richting, en 'expliciet teken', d.i. teken met opgelegde betekenis, bijv. door afspraak zoals rood, wit, blauw voor Nederland. Het teken in de kunst is een creatief teken dat van beide onderscheidingen wat heeft en toch nog meer is. Het heeft een opgelegde betekenis zowel als een innerlijke kracht, het is betoverd door persoonlijkheid en zeggingskracht tot de gemeenschap, hoewel vaak nog verborgen.

Er moet verschil gemaakt worden tussen de verbittering van de gedesillusioneerde en het eigenlijke onbehagen dat zich angstig, maar toch ook verwonderd, afvraagt wat mens-zijn nu eigenlijk betekent.

SLOTWOORD

In een samenvattend slotwoord na afloop van de discussies resumeerde prof. Banning de aspecten die tijdens de leergang aan de orde waren gekomen in enkele kenwoorden.

Daar was in de eerste plaats het onbehagen. In hun gevoel van onbehagen staan architecten en beeldende kunstenaars niet bepaald alleen. Dertig jaar geleden deed Freud reeds zijn 'Das Unbehagen an der Kultur' verschijnen, waarin sprake is van onbehagen als gevolg van te ver doorgevoerde ordening, waardoor het instinctieve in het gedrang komt. Collin Wilson in 'The Outsider' beschrijft de vereenzaamde uitgestotene die geen wegen kan vinden naar de sociale aanpassing. Sartre tekent in zijn 'La Nausée' een soortgelijke situatie. De atoomgeleerden staan vol vrees tegenover de mogelijke toepassing van hun vindingen. De socioloog Hans Freyer ziet ons tijdperk beheerst door secundaire systemen, door het conformistisch zich buigen voor apparaten.

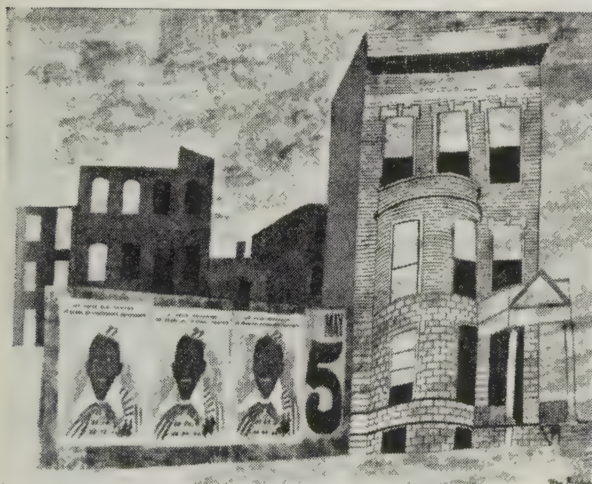
Er moet verschil gemaakt worden tussen de verbittering van de gedesillusioneerde en het eigenlijke onbehagen dat zich angstig maar toch ook verwonderd afvraagt wat mens-zijn nu eigenlijk wil zeggen. Dit is het positieve, het vruchtbare onbehagen.

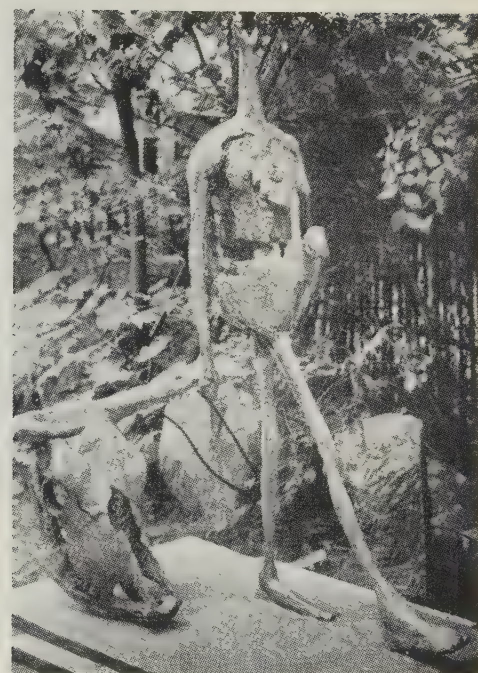
In de tweede plaats is gesproken over de eenzaamheid als gevolg van de beeldcrisis van onze tijd. Het beeld van de werkelijkheid valt uiteen in beelden die de verschillende groepen met hun eigen perspectief daarvan maken. Het is belangrijk zich te realiseren dat 'het' beeld van de werkelijkheid steeds gebonden blijft aan het ideologische perspectief van de groep waartoe men behoort. De beelden schuiven langs elkaar, zoals ook in de moderne geïndustrialiseerde stad met zijn dynamiek enerzijds vaart en indrukwekkende doelbewustheid heersen, waar anderzijds de menselijke innerlijkheden in al haar kwetsbaarheid aan zichzelf worden overgelaten.

Creativiteit en eenzaamheid behoren bijeen. Het is niet de taak van de kunstenaar om te klagen, maar om kansen te scheppen in zijn alleen-zijn.

Het onbehagen van kunstenaars en architecten bewijst zijn waarachtigheid door als positief non-conformisme zijn stem te blijven verheffen.

Onze situatie kenmerkt zich door een dialektiek tussen beide polen van het technisch-inspirerende en het ontmensend-vereenzamende.

Ten derde is de communicatie, de zin van het mede-mens-zijn, aan de orde gekomen. Vaak doen wij alsof het gaat om de tegenstelling individualisme-collectivisme, maar de mede-menselijkheid is een waarde die dit conflict te boven gaat. Buber en Jaspers hebben laten zien hoezeer de mens van nature een dialogisch wezen is en hoezeer de communicatie met de ander als 'gij' een fundamenteel karakter draagt. Indien de communicatie mislukt en men niet komt tot een uitspraak over zichzelf in de opvangende aandacht van de ander, ondergaat het leven een vervlakking. Dan blijven alleen nog communicatie-middelen over. De communicatie-middelen wekken geen creativiteit, maar brengen slechts een goedkope sensatie 'van' en 'tussen'.

Ten vierde is er gezegd dat creativiteit en eenzaamheid bijeen horen. De eenzaamheid die van dit niveau is dient mannelijk gedragen te worden. Klagen past hier niet. Het is de taak van de kunstenaar in zijn alleenheid kansen te scheppen. Ofschoon gezegd moet worden dat van de kant van de sociale realiteit een achterstand heerst op het punt van stijlbesef. Het Nederlandse volk is stijlloos, het is achter bij zijn kunstenaars, het leeft de voor-beelden niet mee. Een opvoeding die de stijlvorming aankweekt is noodzaak, willen de creatieve verrichtingen niet in de lucht blijven hangen.

Resumerend zei prof. Banning: de klachten over de bedreiging van de vrije creativiteit zijn juist, maar indien hier inderdaad een echt, essentieel onbehagen aan het woord is, laat dit onbehagen dan luide zijn stem verheffen als positief non-conformisme. Besef dat wat het zwaarst is ook het zwaarst moet wegen en weet dat men het vermogen moet bezitten om prioriteiten toe te kennen. Buig niet voor de minister of de economische eis. Geef een rangorde, dit is wat geestelijk leven betekent. De aanklacht slaat op de aanklagers terug.

DISCUSSIE-AVOND A. et A.

ingeleid door

IR. W. VAN TIJEN

Ik ben het bestuur van A. et A. dankbaar dat het deze avond heeft willen organiseren, en ik dank de redactie van Forum dat zij hier heeft willen komen.
Deze avond is aangekondigd als een 'discussie over de architectuursituatie 1961', een nogal saaie titel. Voor een wat leuker ondertitel ging ik op zoek bij de titels van de nummers van het cabaret Tingeltangel. 'Hausse, hausse, hoera' was niet geschikt en 'Lood om oud ijzer' al wat beter, maar 'Zonder vijgeblad' lijkt mij niet zo gek.
Ik hoop op een openhartige collegiale uiteenzetting, een 'leuke ruzie' zoals Bakema tegen mij zeide, maar dan natuurlijk met de nadruk op 'leuk', geen 'rel'.
Ik juich het toe dat de redactie van Forum met haar nummers dit alles op gang heeft gebracht. Niemand van ons, en zeker de architectuur niet, is gediend met een zelfverzekerd los van elkander voortbestaan, ieder gezapig sudderend in eigen vet en vaak in een mist van vage begrippen, zoals dat de laatste tijd toch wel dikwijls het geval was. Laat ons vanavond de frisse wind laten waaien van een zakelijke, open, constructieve en waar nodig scherpe gedachtenwisseling, zodat men ja en neen moet en kan zeggen. Ik zal daar in ieder geval mijn best voor doen. Wanneer ik mij daarbij onjuist uitdruk, kan dat in de discussie worden rechtgezet. Dat kan alleen maar verhelderend werken.

Ik heb niets tegen de redactieleden van Forum als collega-architecten; integendeel. Uit wat volgt zal dat blijken, maar ik heb zeer veel tegen de manier, waarop Forum de dingen aan de orde heeft gesteld.
Over de eerste nummers heb ik in Forum al geschreven en ik hoef dat niet te herhalen, * maar over het 'reactienummer' (nr. 4 1960-'61) wil ik graag allereerst het volgende zeggen:
Er zijn in dit nummer wel degelijk van beide zijden verschillende zeer waardevolle opmerkingen gemaakt en op enkele daarvan zal ik verder nog ingaan, maar de gehele opzet van dit nummer is voor mij volmaakt onaanvaardbaar. Op deze wijze schept men geen kader voor een verhelderende discussie.
Eerst heeft de redactie in haar eerste nummers tegelijkertijd alles en niets bepaalds, tegelijkertijd iedereen en niemand speciaal beschuldigd en in gebreke gesteld, geminacht en gehoond. 'Zelden heeft een vak zó gefaald.'
Wanneer daarop dan reacties binnenkomen laat men deze eerst vier tot zestien maanden liggen. De eerste reactie is van 26 september 1959, het reactienummer van januari 1961. Daarna vat men alles samen tot een zeer moeilijk leesbaar geheel van 12 pagina's kleine druk en dan giet men daarover nog weer 21 pagina's redactiesaus uit. In dergelijke woordenvloeden verdrinkt elke gedachtenvorming.
En wat voor houding neemt de redactie in haar dupliek aan? 'De lof der dubbelzinnigheid', 'verschraald geweten', 'overwegend vuile was', 'in de remise'... 'Het is geen hoogmoed vast te stellen, dat de kritiek op Forum — zowel het bemoedigend klopje als het rancuneuze trapje — waardeloos is.' U weet het: kritiek is enkel rancune, de klopjesgevers kunnen niet tot de schouders van de redactie reiken.
Verder: 'Want dat de architect geen gewetenszaak maakt van werkelijk bouwen, werd nu juist eens door Forum geconstateerd.' Ik zou graag willen, dat de redactie hier man en paard, gebouw en architect in de discussie zou willen noemen. Zij zal daartoe alle gelegenheid krijgen.

Hal beurs Berlage
Bevrijding uit traditionalisme en eclecticisme

1

Woningbouw
De Klerk
Amsterdamse
School

2

3
4

Huis Rietveld en Stijltentoonstelling
Hier ligt het echte nieuwe begin

* Ik stelde daarin o.a. dat ik een emotioneel-retorische benadering van architectuurvraagstukken met grote woorden als 'brandende Griek' en 'apocalyptisch geladen' onjuist acht, evenals een enkel visuele en literaire benadering zoals in het 'Dag en Nacht'-nummer en de negerfoto's. Ook stelde ik dat de 'Kasba-architectuur' niets te maken heeft met foto's van de Lijnbaan die in dezelfde nummers worden gebracht.

En dan de foto (blz. 137-139) met het bijschrift 'Wij protesteren om te voorkomen dat dit vanzelfsprekend wordt.' Redactie, u 'voorkomt' maar, maar ik noem dit reine demagogie. Op deze wijze bevordert men architectuur en stedebouw beslist niet.

Ik stel u voor vanavond een andere weg in te slaan, de weg van het zakelijke en concrete onderzoek op zijn waarden en onwaarden van de architectuursituatie van dit moment. Door een kort overzicht van het ontstaan van deze situatie, gevolgd door een beknopte bespreking van de voornaamste facetten daarvan, zal ik trachten dit onderzoek en deze discussie in te leiden.
Ik kan dat natuurlijk alleen doen op mijn eigen manier, in gewoon Nederlands. Wat Forum stelt, zal daarmee vanzelf zijn plaats krijgen en ik hoop daarbij toch ook en juist datgene te raken, wat de redactie ter harte gaat.
Over het ontstaan van de situatie behoef ik in dit gezelschap alleen te zeggen, wat daarvan m.i. voor nu nog van belang is.
Berlage bevrijdde het bouwen uit de traditie en het eclecticisme. Hij bracht nog niet de moderne architectuur. Hij was nog te gebonden aan het ambachtelijke — zijn stalen kapspanten ten spijt. De moderne ruimtelijkheid kende hij nog niet, maar de moderne architectuur zou onmogelijk geweest zijn zonder de verheldering die hij gebracht heeft. (beeld 1)
De beste Amsterdammers waren wel artisten, misschien artistieker dan Berlage, maar nauwelijks echte bouwers. Het waren kneders, buigers, klonteraars (ik denk aan de schoorstenen van het Scheepvaarthuis; het lijken wel druipkaarsen); ververs en praters; verzot op het grote en vage woord, zie Wendingen. Voor ons hebben zij eigenlijk alleen nog waarde als waarschuwend voorbeeld, juist vandaag. (2)
Over de Stijl is de laatste tijd al veel geschreven en gezegd. Ik zal daar niets van herhalen. Een enkel beeld zegt ons allen genoeg. (3 en 4)
Hier ligt het echte nieuwe begin.
De zakelijkheid heb ik meegemaakt en ook op mijn terrein mede gemaakt. Hierover durf ik daarom van 'wij' te spreken. Het ging ons evenals elke echte architect in wezen uitsluitend om de architectuur, maar wij benaderden die toch niet primair vanuit de persoonlijke vorm-intuïtie. Wij hoopten dat werkelijke nieuwe architectonische mogelijkheden zich zouden openbaren bij het zich gewetensvol verdiepen in de problematiek van het moderne bouwen en de moderne maatschappij. Geen 'automatisch' ontstaan van architectuur, wel architectuur als 'beloning', zoals Van Lochem dat mooi uitdrukte.
Nog altijd een prachtig uitgangspunt, waarop de zakelijkheid trots kan zijn, al kan het na alles wat zich ontwikkeld heeft, waarschijnlijk niet zonder meer nog voor iedereen gelden.
Als voorbeeld koos ik de woningbouw van Merkelbach en Karsten in Landlust, Amsterdam-West; een vreesloos aanvaarden van de stad, het bouwen en de mensen van die dagen en het zelfs binnen dat kader toch openbreken van het bestaande. (5) Dat was de grondslag en in Van Nelle en de Openluchtschool bloeide de architectuur als een bloem boven dit alles uit. (6) In onze strijd tegen de armzalige werkelijkheid van de dertiger jaren zijn wij echter zeker niet vrij gebleven van vernuchtering en eenzijdigheid en de eerste reactie daarop kwam van de Groep '32.
Verschillenden van de groep '32 zijn hier aanwezig. Ik geloof dat ik kan begrijpen wat hen destijds bewoog; hun behoefte aan een minder

5
6

Woningbouw Merkelbach en Karsten
Het openbreken van het bestaande

Van Nelle
Zakelijkheid als bloei

dogmatische aanpak, meer direct van de artisticiteit uit. Toch heeft Merkelbach m.i. achteraf gelijk gekregen, toen hij terwille van het classicistische raadhuisontwerp van Arthur Staal voor Huizen, diens uittreden uit 'de 8' eiste, al is 'de 8' deze aderlating eigenlijk nooit te boven gekomen.
In Staal en Zanstra en buiten de groep '32 in Van Ravesteyn en Oud deed het classicisme zich gelden. Staal deed ons allen de waarde verstaan van ons 17e en 18e-eeuwse architectonische erfgoed, licht en groot tegen het zware en kleinhoudende bouwen van de traditionalisten. Oud en Van Ravesteyn deden een greep naar de statie, de allure, maar er was geen maatschappelijke achtergrond voor. Ik geloof wel, dat dit alles ons inzicht heeft verdiept, maar verder gebracht heeft het ons m.i. niet. Het was een terug voerende zijlijn. (7)
Hetzelfde geldt voor Delft (8) ondanks de diepe ernst van de pogingen van Molière om objectieve uitgangspunten voor de architectuur te vinden. Maar hij pakte de verkeerde stok, die van het traditionalisme, en het deed er toen niet zo veel toe bij welk einde deze werd aangevat. Ook door Delft zijn wij misschien verdiept, maar zeker niet verder gekomen. Ik heb vaak gedacht: Wat zou er niet mogelijk geweest zijn, wanneer Molière eens positief tegenover de moderne architectuur had kunnen staan? Maar helaas: 'as is verbrande turf'.
Na de oorlog bleek het traditionalisme niet tegen de na-oorlogse opgaven opgewassen en het speelt behalve in uithoeken nauwelijks nog een rol. Dat vele vroegere aanhangers ervan de nieuwe koers gingen volgen, kan ik alleen toejuichen, maar ik vind het jammer dat dit bij mijn weten nooit openlijk is gesteld. Het gaat niet om 'gelijk' van wie of wat ook, maar de serieuzen en bekwamen onder hen zullen nooit een werkelijk waardevolle bijdrage aan de moderne architectuur kunnen leveren, zonder deze voor zichzelf ook volledig te hebben erkend en aanvaard.
Hoe het er na deze acties en reacties met onze architectuur uitzag, hebben wij allen kunnen zien bij de Amsterdamse raadhuisprijsvraag in 1938. Moderne architectuur was taboe en ging zonder meer in de ban, hoewel er wel waardevolle inzendingen waren. Traditionalisme, classicisme en formalisme vierden hoogtij.
Bij de bekroningen waren wel plannen van niveau, maar toch feitelijk niets dat voor de architectuur-ontwikkeling, zoals die zich nu manifesteert, van waarde zou blijven. Dit is m.i. een les, dat een bepaald soort reacties wel begrijpelijk kan zijn, maar daarom nog lang niet altijd architectuurbevorderend.

Toen kwam de oorlog en onder de invloed van het nationale samenhorigheidsgevoel kwamen wij in Doorn bijeen om te spreken over de taak, die ons na de oorlog zou wachten. Wij hoopten toen op een na-oorlogs bouwen, waaraan alles en allen in de architectuur zouden kunnen bijdragen. Werkelijk goed en scherp doordacht hebben wij de situatie echter niet. Daarvoor waren wij misschien allen van te goede wil.
Toen na de oorlog de wereld voor ons weer open ging, lagen de dingen daar toch wel anders dan wij in Doorn zo mooi hadden gedacht. De klok van de architectuur had buiten Nederland niet stil gestaan, nadat deze eerst was achteruit gezet. Wij moesten in het buitenland zien hoe laat het was. De moderne architectuur was, alle Nederlandse principiële bedenkingen ten

Interieur Van Ravesteyn
Poging tot statie zonder maatschappelijke achtergrond

Klooster Van Moorsel
Heeft dit ons verder gebracht?

7

8

spijt, aangegroeid tot een brede rivier, die alle positieve mogelijkheden op bouwgebied in de na-oorlogse wereld in zich bevatte en voortstuwde.

Het is voor mij de grote verdienste van het bureau Van den Broek en Bakema geweest dit het eerste en het duidelijkst in zijn volle consequentie te hebben gezien en gebouwd in de vorm van een zeer levende poging tot integratie van Stijl en Zakelijkheid, een poging, die een buitengewoon waardevolle bijdrage tot onze architectuur-ontwikkeling is geworden. Juist daarom vind ik het zo jammer, dat Bakema niet in zijn werk, maar wel in Forum dit belangrijke uitgangspunt weer verlaat met de Kasba-idee, waar hij ook weer niet geheel achterstaat. Dit alles werkt buitengewoon verwarrend. Ik kom daar nog op terug.

Ik heb enige malen de term moderne architectuur gebruikt. Ik bedoel daarmede architectuur die element kan zijn van cultuurvernieuwing. In Forum heb ik geprobeerd te formuleren welke eisen de architectuur zich daartoe m.i. moet stellen:

expressie van de bouwopgave
in continue ruimtelijkheid
vanuit de eigentijdse functie en constructie
zonder de decoratie en de vormtraditie
met de machine en de industrie
voor de moderne democratische gemeenschap
en
daarom 'niet voor bezit en macht'.

Zoals ik al in Forum schreef, verwacht ik niet dat dit allemaal voor ieder — ook niet voor elke moderne architect — zonder meer aanvaardbaar is, maar wel meen ik dat het helder, kort en discutabel is. In het reactienummer heb ik er dan ook al een enkele waardevolle opmerking over gevonden.

Wanneer ik dan nu meer speciaal op de huidige situatie inga, dan onderscheid ik daarbij, met beperking tot ons eigen land, de volgende aspecten:

de imitatie, het cliché
de decoratie
de 'shake hands'
het na-oorlogse classicisme
de realisatie
het industrial design
de 'dozen', Mies van der Rohe
het brutalisme
de kasba
het ruimte- en vormbewuste functionalisme.

Ik zal elk van deze tendenzen of aspecten — of hoe u ze noemen wilt — bespreken, waar mogelijk met voorbeelden van gebouwen en personen. Mijn keuze is daarbij een volkomen toevallige en persoonlijke en beperkt zich tot werken, die ik toevallig vrij goed ken, of waarvan ik afbeeldingen ter beschikking had. Van elke tendens zouden zeker ook betere voorbeelden te geven zijn, maar ik meen dat de gekozen voorbeelden karakteristiek zijn voor wat ik bedoel. Daarbij zal natuurlijk ook weer geen enkele architect en geen enkel werk zonder meer in een van deze vakjes passen. Elk werk en iedere architect is altijd ten dele dit en ten dele dat.

De imitatie, het cliché

Deze overheerst kwantitatief het beeld. Grote ruiten, platte daken, een beetje Mondriaan, wat primaire kleur of de Deense kleurtjes ter keuze, als het even kan wat 'toegepaste kunst' — het wordt allemaal met ontstellend gemak aan de lopende band geleverd, ook door hen die dit alles in de Delftse tijd even zovele doodzonden vonden.

Bungalow Rotterdam
Als men eens lachen wil . . .

Erebegraafplaats
Dankbaar als Nederlander

9
10

Wij behoeven bij dit gedoe niet stil te staan. Het heeft natuurlijk met welke architectuur dan ook niets te maken. Het enige voordeel ervan is, dat serieuze moderne architectuur er tegenwoordig wat minder aanvangsmoeilijkheden door heeft. De schoonheidscommissies kunnen het verschil toch niet zien. De serieuze jongere generatie moet er zich maar niet erg druk over maken. Het is altijd zo geweest en zal altijd zo zijn. De werkelijke ontwikkeling wordt door deze dingen niet beïnvloed.

De decoratie en de decorateurs

Onder de decorateurs zijn wel bekwame lieden met fantasie en vormgevend vermogen. Jammer, dat zij hun capaciteiten niet op iets beters richten. Er zijn bekende werken, die eigenlijk in de etalage van een banketbakker thuis horen en alleen maar 'lekker' zijn.
Ook dit is natuurlijk geen architectuur. Wanneer men eens lachen wil, dan moet men het rijtje bungalows aan het Beatrixplantsoen in Hillegersberg gaan zien. Gelukkig zijn er enkele verheugende uitzonderingen, maar verder is daar alle kolder bijeen die in het huidige bouwen bedreven kan worden. (9)

De 'shake hands'

Hiermee komen wij bij de architectuur, zij het nog niet bij de moderne in de bovenbedoelde zin.
De term is meen ik door Bakema uitgevonden en door hem niet als disqualificatie bedoeld. Ik gebruik haar zeker niet als zodanig. 'Shake hands' is voor mij de consequentie van Doorn. In wezen zijn wij als architecten allen broeders. Dan moeten ook alle architectuurfacetten met elkaar tot uitdrukking kunnen komen, zoals in 'de stad waarin iedereen bouwen kan'.
Ik heb aan dit alles geloofd, maar ik doe het persoonlijk niet meer. Toch kan ik verlangen naar een dergelijke liberale, ondogmatische instelling en hen, die zich op niveau buiten de dogmatiek weten te houden, kan ik benijden. Als mooi voorbeeld zou ik de erebegraafplaats van Komter en Holt in Bloemendaal willen noemen. (10)
Ik geloof dat wij niet alleen als architecten, maar vooral ook als Nederlanders dankbaar moeten zijn voor wat daar ondogmatisch werd bereikt. Toch meen ik dat de shake hands wel belangrijke opgaven op niveau kan aanvatten (ik denk aan werk van iemand als Duintjer), maar desondanks toch niet in de problematiek van de moderne architectuur doordringt

Het na-oorlogse classicisme

Ik zei al, dat het voor-oorlogse classicisme m.i. moest doodlopen. In enkelen klinkt het echter op waardevolle wijze na. Ik denk daarbij o.a. aan het werk van Zanstra. Het is mij persoonlijk te statisch en te weinig ruimtelijk en het staat daarmee voor mij in principe buiten de moderne architectuur, maar gaafheid en bekwaamheid zal men er moeilijk aan kunnen ontzeggen. (11)

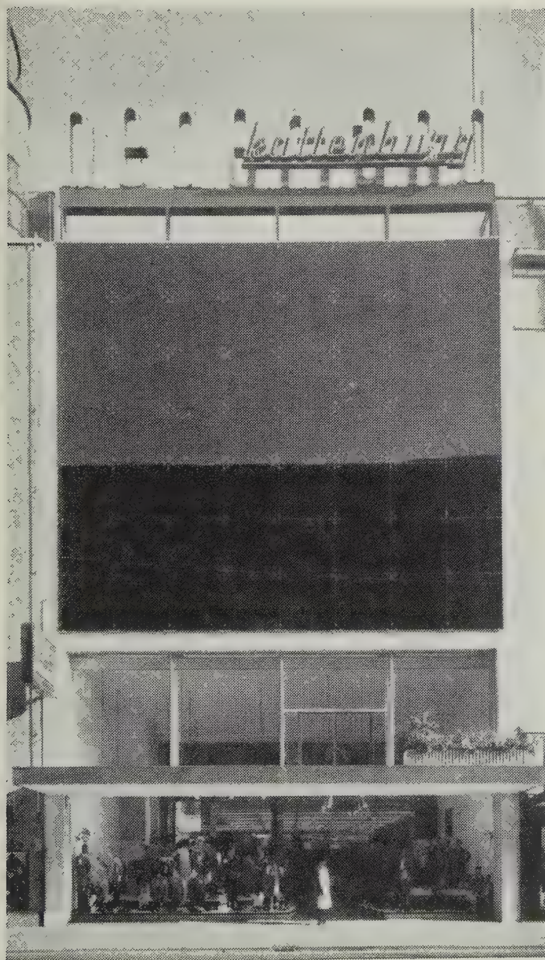
De realisatie, de realisatoren

Hiermee komen wij in de moderne architectuur. Hier benutting en gebruik van alles wat de voormannen daarvan gevonden hebben, maar in het beste werk op een zodanig peil dat daarmee een onmiskenbare bijdrage aan deze architectuur geleverd wordt. Ik denk aan het beste werk van architecten als Maaskant, Boks, Bodon en aan verscheidene anderen, wier namen ik niet ken, maar wier werk ik vaak met respect op verschillende plaatsen zie.
In deze realisaties wordt het gevondene en bereikte op verantwoorde wijze aan de behoeften van vandaag dienstbaar gemaakt. Het preten-

11

12

Flats Zanstra
Statisch, maar gaaf en bekwaam

Magazijn Nederland, Utrecht
Een stukje wereldstad in ons dorp (Rietveld)

deert niet verder te gaan dan vandaag. Het ontleent daaraan zijn kracht, maar ook de beperking van zijn waarde. Het is daardoor m.i. wel een bijdrage aan de architectuur, maar niet aan de architectuur-ontwikkeling.
Als voorbeeld van verantwoorde realisatie zou ik de winkel Magazijn Nederland (12) van Maaskant in Utrecht willen noemen, waarover Rietveld ons bij het gereedkomen schreef: 'Een stukje wereldstad in ons dorp'.

Het industrial design
Dit staat dicht bij de vorige categorie, maar is toch ook iets anders en in zekere opzichten iets meer. Het maakt voor bepaalde categorieën gebouwen — woningen, scholen — ernst met de industrialisatie van het bouwproces. Een buitengewoon moeilijk maar noodzakelijk en belangrijk werk zolang het primair op gaafheid van ruimte, verhouding en constructie gericht blijft.
Ik weet niet zeker of dit werk niet te gebonden is om geheel architectuur te zijn, evenals ik ook niet weet of een mooie functionele vork of een mooi dito glas 'kunst' is. Het doet er m.i. niet veel toe. Zonder goed industrial design als basis zijn zeker geen moderne cultuur en moderne architectuur mogelijk.
Groosmans woningbouw zou ik onder het industrial design willen rekenen. Het treft mij altijd hoe gezond en vanzelfsprekend deze tussen veel woningbouw met meer pretenties staat, al zou men graag nog heel wat meer van hem willen. (13)
Ook de scholen van Durox-elementen, die op het ogenblik volgens ontwerp van mijn compagnon Boom worden gebouwd, zou ik tot het goede industrial design willen rekenen. (14)

De dozen, Mies van der Rohe
Wij kennen ze allemaal: de flats van 'Mies' in Chicago; het Mannesmannhaus in Düsseldorf; het raadhuis van Jacobsen; het ontwerp voor 'De Nederlanden van 1845' van Stolle, Oyevaar en Van Gool. Dit alles is in zijn beste vormen zeker moderne architectuur en kan van grote expressiviteit en schoonheid zijn, maar ik beschouw desondanks deze richting toch als een zijlijn. De curtainwall is zeker een consequente toepassing van bepaalde reële bouwtechnische tendenzen, maar ze leiden in deze vorm tot een kubistische, niet tot een ruimtelijke architectuur. Deze architectuur wordt daardoor tot een typische expressie van de moderne vormen van 'bezit en macht' en van het 'apparaat'. Hoever zijn wij hier van Van Nelle en de Openluchtschool, waarbij Van der Vlugt en Duiker in wezen voor dezelfde bouwtechnische vraagstukken stonden!
Van de 'dozen' is voor mij het project van Oyevaar, Stolle en Van Gool het meest karakteristiek. (15) Ik heb er in Forum al over geschreven. Ik hoorde over de dozen laatst het volgende mopje: 'Dudok maakte ook al dozen, maar die waren meestal leeg. Tegenwoordig zitten er keurig verpakte mensen in.'

Het brutalisme
Na de meer systematische benadering in realisatie en industrial design en 'de dozen' valt het brutalisme evenals de 'shake hands' onder de pogingen tot een meer persoonlijke aanpak. Het komt — geloof ik — zoals bijna alle goed en alle kwaad in de moderne architectuur van Le Corbusier. Wij kennen het allen. Luifels, die je vooral op de foto knockout slaan, geweldige breuksteenwanden, extra-dikke vloeren en leuningen, extra-rauwe beton.

Woningbouw Groosman
Gezond en vanzelfsprekend, maar niet genoeg

School Eindhoven
Helderheid uit moduul en constructie

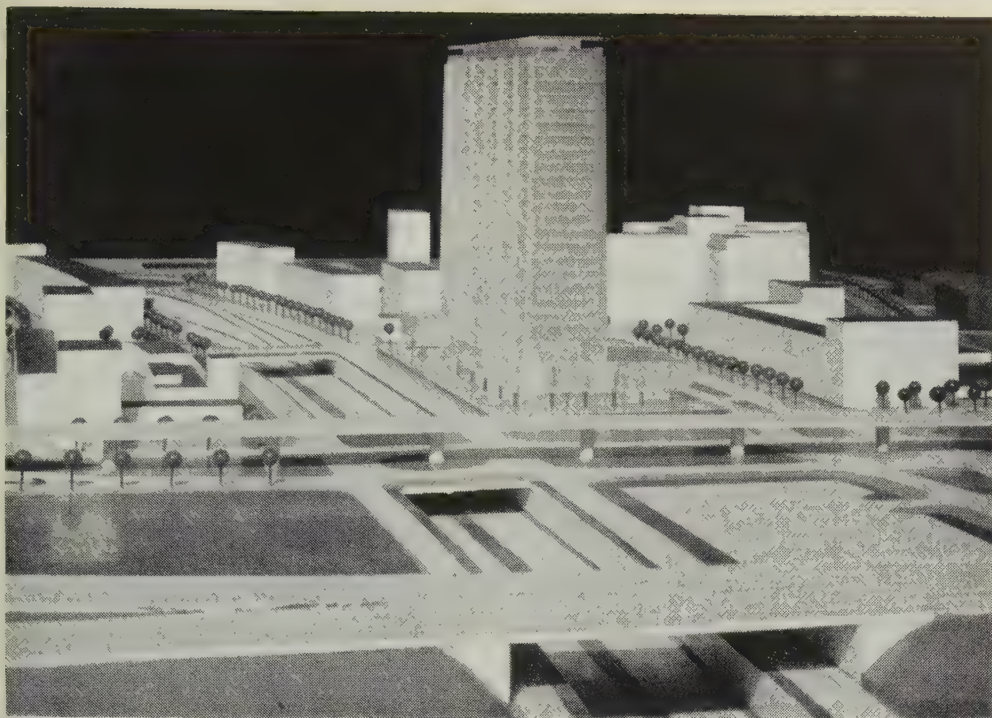
13

14

Zelden is een werk zonder meer brutalistisch, maar bij architecten als Maaskant, Boks, Bakema en vele anderen is het telkens aanwezig. Ik geloof niet dat het een sterke trek is, juist omdat het zo sterk doet. Hoe eerder het uit de mode raakt, hoe beter m.i.
Brutalistisch is voor mij 'Wassen en Termeulen' van Van den Broek en Bakema (16), zowel in het exterieur als in het interieur. Ik koos het omdat ik het zo meeslepend vind, voor mij nog steeds hun meest markante bouwwerk tot nu toe. Ik kan de verleiding niet weerstaan ook een foto van het klooster van Corbu te laten zien. Stellig brutalisme, maar wat voor! (17)

Wat is 'Kasba', de jongste van het gezin? Kasba is een vorm van menselijke nederzetting, waarbij de bebouwingen niet volgens een van te voren doordacht plan zijn tot stand gekomen. Van geval tot geval, spontaan, met veel gevoel vóór en expressie van samenhang, relatie en overgang is daarbij een geconcentreerd en visueel boeiend geheel ontstaan. Het menselijk samenleven komt hierdoor niet alleen in zijn veelzijdige mogelijkheden tot expressie, maar wordt er stellig ook door gestimuleerd, al moet men dit zeker niet idealiseren.
Dit verschijnsel treft men niet alleen aan in Noord-Afrika, maar min of meer overal waar het bouwen een spontane en individuele bezigheid is of geweest is, zoals in de kampongs in Indonesië, de volgebouwde paleisruïne in Split, in oude Italiaanse steden, enz.
Is kasba in deze zin nu architectuur? Ik meen dat het daarvan de tegenpool is. Het is groei, zij het via menselijke handen, tegenover de bewuste bouwdaad. Het koepeltje op de kubussen in de kasba's is architectuur, niet het schilderachtig op en aan elkaar plakken van witte doos aan witte doos.
Ik begrijp dan ook niet, hoe Bakema in het reactienummer de Amsterdamse grachten en de paleisruïne in Split in één adem kan noemen, zonder er op te wijzen dat dit twee polen van het bouwen zijn.
Kan men in onze tijd 'Kasba bouwen'? Ik meen van niet, behalve als 'bidonville' of volkstuinhuisjes en dat bedoelt de redactie toch niet. Bakema zegt dan ook terecht in het reactienummer: 'het is gelukkig, dat in het Nederlandse klimaat een kasba in letterlijke zin nooit gerealiseerd kan worden'. Maar is Kasba dan niet een beetje een vreemde vlag om mee te zwaaien?
Van Kasba zag ik als realisatie en als plan tot nu toe slechts het Italiaanse paviljoen in Brussel, een buitengewoon onduidelijk en benauwend gebouw; het ontwerp voor de EGKS-prijsvraag (18) waarin alles wat de moderne stedebouw aan contact met bodem, groen en buitenruimte vond, overboord is gezet; en het weeshuis van Van Eijck.
Ik ben Van Eijck dankbaar voor dit gebouw, omdat hij er zoveel in heeft geprobeerd en zo hartstochtelijk heeft gezocht. Maar m.i. bewijst dit gebouw toch, dat het onmogelijk is om spontaneïteit van te voren te bedenken. (19) Van Eijck metselt hier meubels en giet kinderspelletjes van gewapend beton. Dat daardoor voor het echte leven zijn architectuur soms meer hinderpaal dan stimulans wordt, heeft Van Eijck ondervonden. Ik zou als kind niet graag elke dag langs het bankje komen, waarop ik eigenlijk mijn wedervaren in de stad moest vertellen of bij het praten mijn knieën precies zo ver optrekken als Van Eijck dat wil. Maar desondanks vind ik het weeshuis een bijzonder belangwekkend gebouw, juist omdat het zo duidelijk toont waar de gren-

15

16

Maquette Ooyevaar, Stolle en Van Gool
Dozen vol mensen

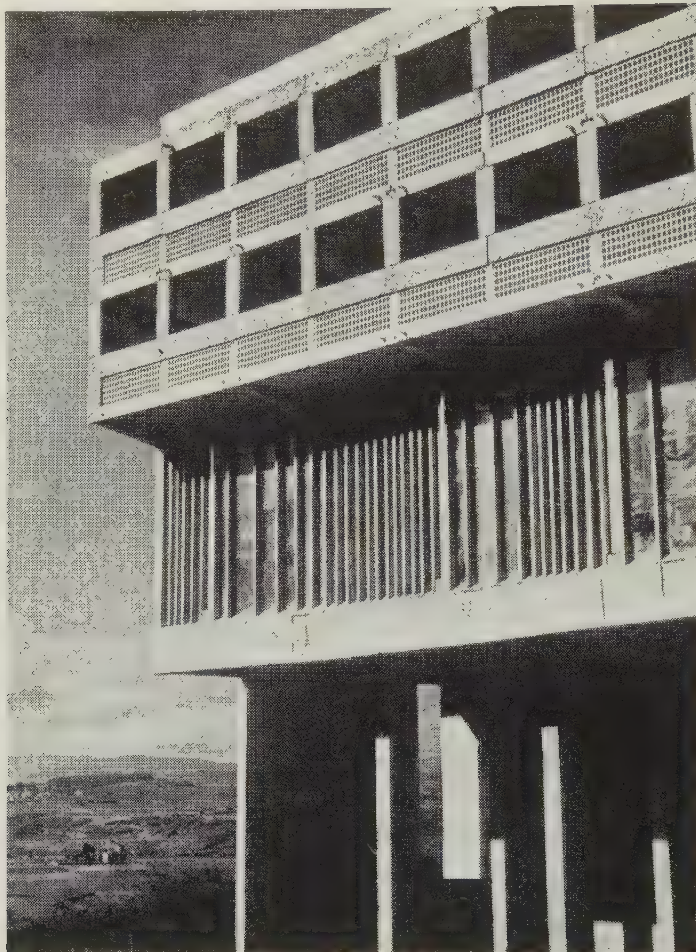
Wassen en Termeulen
Brutaal maar meeslepend

zen van het bouwen liggen, ook voor de grootste bouw-hartstocht.
Bakema heeft bij mijn weten nooit Kasba gebouwd. Hij is daar een te realistisch architect voor.
Bedoelt de redactie met Kasba wellicht nog iets anders dan ruimer begrip? Laten wij ook dat bezien.
Wanneer men met Kasba bedoelt meer spontaneïteit in de aanpak van een bouwprobleem, verhoogde gevoeligheid voor de betekenis van overgang tussen binnen en buiten, voor de waarde van inleiding en uitleiding, een streven naar meer mogelijkheden van persoonlijke activiteit en ontplooiing binnen het maatschappelijke stramien, waarin wij nu eenmaal allen moeten leven, dan is mij dat alles natuurlijk van harte begrijpelijk en welkom.
Maar ik mag dan toch wel zeggen, dat dit allemaal heus geen 'andere gedachte' is, alleen misschien een persoonlijk wat andere schakering van wat ik de jaren door op zoveel plaatsen en manieren taai en hartstochtelijk heb zien nastreven. Ik denk aan de nadruk, die wij in de Kerngroep altijd op de mogelijkheden voor zelfwerkzaamheid hebben gelegd, aan het streven van 'Goed Wonen' naar het persoonlijke in de aanpak van het interieur, aan het streven naar het 'plan libre', dat zich eenmaal in de woningbouw verwezenlijken zal.
Ik blijf echter overtuigd, dat dit alles alleen verwezenlijkbaar is binnen het kader van het grote stramien, dat het moderne leven ons oplegt. Ik ben overtuigd, dat alleen dit stramien ons noodzaken kan tot die orde, die discipline, die helderheid, die eenvoud, die m.i. voor ons allen de enige mogelijkheden tot cultuurvernieuwing zijn. Wanneer men het zoeken wil in individualistische ongebondenheid, kan de drang naar vrije uiting alleen uitmonden in ordeloosheid en verwarring. Daarom vind ik Kasba als architectuur onmogelijk en als kreet gevaarlijk.

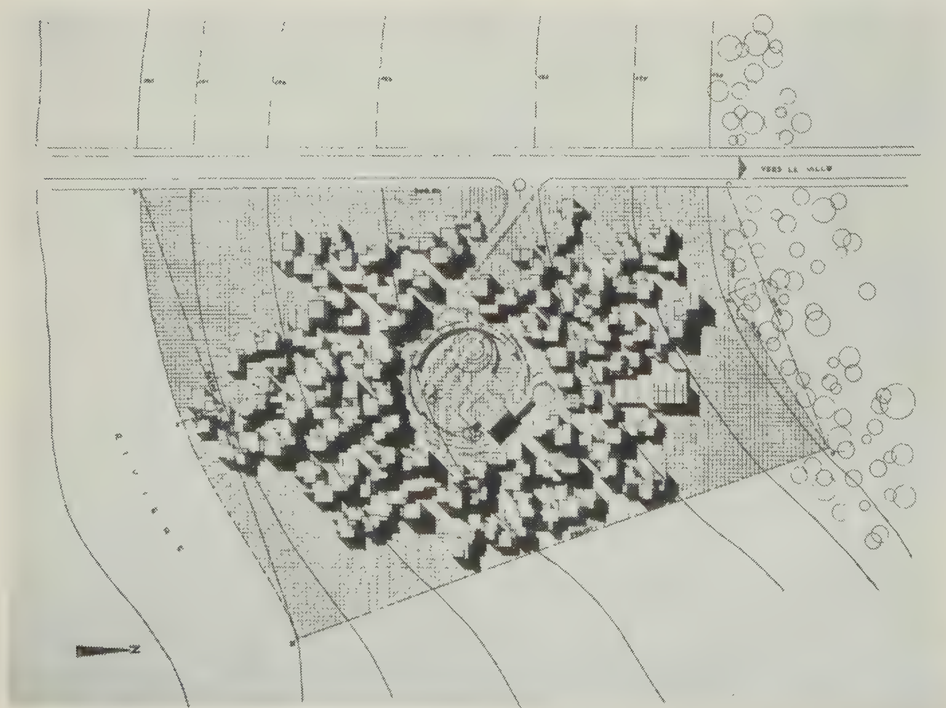
Hetgeen tot dusverre besproken werd toont de deelaspecten van de situatie. Zijn er ook voorbeelden, waar deze samenkomen tot een synthese, die zonder meer op de hoofdlijn ligt? Voor mij stellig.
Ik schreef in Forum al over het Nederlands paviljoen in Brussel. Ruimte, functie, constructie waren volkomen geïntegreerd aanwezig en de menigten voelden er zich thuis. (20)
Ik denk aan het Japanse paviljoen, een van de gaafste gebouwen die ik ooit zag. Ik denk aan het station in Rome, waar men de formalistische aspecten voor lief neemt tegenover het meeslepend samengaan van architectuur, stad en mensen. (21)
Dichter bij huis en op een andere schaal denk ik aan het eigen woonhuis van Herman Haan in Rotterdam (22), ondanks enkele detailgebreken voor mij een van de heerlijkste en bevrijdendste woningen die ik ken. Ik denk aan de paviljoens van het Bio-vakantieoord van Oud. De gehele opzet heeft voor mij enkele onaanvaardbaarheden, maar de interieurs van de paviljoens zijn van een ontroerende schoonheid, geboren uit mededogen voor de verpleegde stakkertjes.
Ik ken de hoogbouw van Van den Broek en Bakema niet persoonlijk, maar dit beeld (23) maakt de indruk van realistische, kerngezonde, volwassen architectuur, zoals ik die ook bij het Richmond-park in Londen zag.
Zo zie ik de situatie van nu. Het voldoen aan de eisen van het heden met zijn nadruk op 'bezit en macht' en 'apparaat', met daarnaast een machteloos individualistisch protest, dat alleen

Klooster Le Corbusier
Brutalisme, maar wat voor!

Ontwerp E.G.K.S.
Alle contacten met groen en bodem overboord

17
18

buiten de werkelijkheid in een kleine zelfgekozen kring tijdelijk weerklank kan vinden; òf het aanvaarden van de erfenis van Rietveld, Duiker en Van der Vlugt, een verbreding en verdieping van deze heldere bergstroom tot een grote machtige rivier van moderne architectuur. Ik hoef u niet te zeggen waar voor mij de hoofdlijn ligt.

Ik zou hier kunnen eindigen, maar ik wil toch nog enkele m.i. voor goed begrip noodzakelijke opmerkingen maken.

Een architectuur-situatie bestaat niet alleen uit ontwerpers en gebouwen, maar ook uit een mentaliteit en gewoonten. Ik wil over deze laatste graag iets zeggen, omdat zij van belangrijke invloed zijn op de architectuur.

Er zijn m.i. in onze architectuur vooral na de oorlog enige door en door verkeerde gewoonten ontstaan. Wij lijden aan onze grote mannen. Molière bracht de architect-filosoof en Corbu de architect-ziener, redenaar, profeet en wat al niet. Fountainhead met zijn onzinnige Roark, die zijn geliefde verkracht, aan zijn doodsvijand uithuwelijkt om haar zijn liefde te bewijzen en zijn skyscraper opblaast, omdat een balkonnetje hem niet bevalt, deed misschien de rest. En zo zitten wij nu met de architect-held, de architect-redenaar, de architect-profeet, de architect-martelaar, de architect-wereldhervormer. Men is geen vent zonder minstens enkele van deze attributen.

Daaruit volgt een gehele reeks slechte gewoonten: Eindeloze rhetorische en vage verhalen, enorme zelfoverschatting van eigen werk, overadvertising daarvan in binnen- en buitenland (men denke aan Nagele), monopolisering van architectuur en stedebouw van de eigen beperkte opvatting — alles tekenen van eenzijdigheid en onvolwassenheid, verwarrend voor de jongere generatie, schadelijk voor de zo nodige architectuur-verdieping.

Het huidige Forum is zeker niet bevorderlijk om deze tendenzen tegen te gaan.

Speciaal wijs ik nog op het gebrek aan zelfkritiek. Het is gewoonte geworden dat een architect, die zichzelf respecteert, het gevoel heeft uitsluitend meesterwerken te moeten scheppen en dat ook te doen. Dit is onzinnig. Elke dichtbundel ook van de grootste dichters kan er ons van overtuigen, dat daarin maar enkele blijvend waardevolle gedichten voorkomen. Zo is ook in het œuvre zelfs van de beste, zelfs van geniale architecten (men denke aan Wright) maar een beperkt deel van blijvende waarde.

Dit doet niets af aan de intentie die iedere architect bij elk werk opnieuw moet hebben om een essentiëel deel van het bouwprobleem te raken. Hij behoort er zich echter mee tevreden te stellen daarin bijna altijd maar zeer gedeeltelijk te kunnen slagen. Als zijn bedoeling zuiver is geweest, behoeft hij zich daarvoor allerminst te schamen. Ook de beste en meest consciëntieuze architect zal het alleen bij uitzondering, èn voor zichzelf èn anderen bij verrassing gelukken een werkelijk gave, blijvend waardevolle architectuurbijdrage te leveren. Wanneer hem dat lukt mag hij trots en vooral dankbaar zijn; er zich op abonneren kan hij nooit.

Onjuist en voor de groei van de architectuur volkomen fout is het echter om dat, wat men niet gehaald heeft, voor zichzelf en voor anderen voor te stellen als het juist superieure, dat wat nog niet begrepen wordt. Deze methode, waarvan helaas ook soms de besten niet vies zijn (Corbu over zijn mislukt paviljoen in Brussel), werkt buitengewoon verwarrend en vertroebelend, vooral voor de jongeren.

19 Weeshuis
Kinderspelletjes van beton

20 Paviljoen Brussel
De menigten waren er thuis

19

20

Tenslotte nog iets over de stedebouw. Natuurlijk een onderwerp op zichzelf, dat ik in dit bestek maar even raken kan. Maar juist hier viert het kwasi-gedoe in Forum hoogtij. Modewoorden als 'core' en 'cluster' met keelstem uitgesproken, wil men erbij horen. Alsof men niet gewoon over stedelijke ontmoetingspunten kan spreken. 'The philosophy of the doorstep'!
En dan de flirt met de oude binnensteden. Ik ken heus de grachten wel. Zij hebben mijn hele leven begeleid. Juist daarom weet ik, dat zij orde, architectuur, géén Kasba zijn. Als woonmilieu voor mens en kind is hun tijd echter onherroepelijk voorbij. Daaraan veranderen enkele op zichzelf charmante artisten-interieurs niets.
Wie zegt, dat men in de oude binnenstad beter woont dan in de moderne tuinwijken, weet van wonen niets. Het is in de mode op deze nieuwe tuinsteden te schelden. Ik zet het iedereen om dat over tien jaar nog te doen, wanneer zij volgroeid zullen zijn met hun groen, bomen, parken, meer, bos, voorzieningen, grote wegen en al het andere. Ik ken evengoed als wie ook de armzaligheid van 95% van de architectuur en van de ruimtelijke verhoudingen, maar dit alles — belangrijk als het op zichzelf is en intens als het door mij persoonlijk wordt nagestreefd — zal in het niet vallen tegenover de waarde van de poging de woonstad te maken tot een modern leefgebied, waar groen en bodem aan de stadsbewoner zijn teruggegeven. (24)
Dat grote stedebouwkundige plannen in hun realisatie vrijwel noodzakelijk een eind beneden het gestelde doel moeten blijven, doet aan de waarde van dit doel niet af. Moderne architecten bewijzen dan ook met de verkettering van deze resultaten de moderne stedebouw een slechte dienst.
Ik wil echter niet alleen realisaties verdedigen waarvan het ontwerp uit 1938 is, maar vooral ook wijzen op de grote en grootste perspectieven van de moderne stedebouw juist van nu. Het ligt aan onze maatschappij, niet aan de moderne stedebouw, wanneer deze de ontwikkeling onvoldoende kan beheersen. Met functionele terreinbestemming, met stadsgeleding en wijkvorming, met structurele helderheid en ruimtelijke verkaveling, met wisselwerking van intimiteit en grootsheid, met centrumvorming, met een groots modern wegennet en grootscheepse recreatievoorzieningen kunnen wij zonder twijfel de randstad tot een intens levend en groots geheel maken, een waar leefgebied voor de bewoners, een nieuwe stadsvorm onze oude steden waardig en in vele opzichten overtreffend. Nog altijd is er ruimte genoeg om gemaakte fouten te beperken en aan gave nieuwe oplossingen te beginnen. Maar de tijd dringt en wij kunnen de stedebouw geen slechtere dienst bewijzen dan deze te verdoen in onderling geharrewar en door het zaaien van twijfel aan de waarde van onze uitgangspunten.

Heb ik nu met al het voorgaande geraakt, wat de redactie heeft bedoeld? Dit is voor ons allen en ook voor mij de kernvraag van vanavond. Laat ik bij de beantwoording aanknopen bij het mooie zinnetje van Schrofer in het reactienummer, waar hij terecht van de architect de moed vraagt om 'het vreemde in zich binnen te laten en het onbekende tegemoet te treden'. Maar heeft de redactie van de daartoe nodige moed het monopolie? Ik heb in mijn leven zowel in als om het bouwen heel wat deuren vreesloos zien openzetten, heel wat onvervaard naar buiten treden meegemaakt. Ik zou de redactie daar nog wel wat over kunnen vertellen.

21

22

Station Rome
Architectuur, mensen en stad als een machtig geheel

Huis Herman Haan
Een van de bevrijdendste woningen

Het zou echter kunnen zijn dat de redactie bedoelt een e i g e n gebied van exclusieve en sensitieve artisticiteit, waarop maar weinigen haar volgen kunnen. Over de artisticiteit wil ik dan graag daartegenover zeggen, dat wij in het oude CIAM zeer zuinig waren met dat woord. Wij hadden het niet nodig, de beste artisten onder ons zoals Duiker en Van der Vlugt het minst. De mate en aard van iemands artisticiteit is iets uitsluitend voor hemzelf. Ik geloof dat het een goede gewoonte was om er niet over te spreken, en ik hoop dat het weer zo zal worden.
Maar laat er een speciaal gebied van de redactie zijn. Een gebied van eigen speciale artistieke sensitiviteit. Ik zal de eerste zijn om dat toe te juichen en te respecteren. Hoe meer verschillen er onder ons zijn, hoe rijker de architectuur is. Maar wie belemmert u op dit eigen gebied te presteren datgene waartoe uw capaciteiten in staat zijn? De keren dat het u lukte daarop iets van overtuigende waarde te realiseren, heeft u zeker van mij nooit anders dan enthousiaste instemming en waardering ondervonden.
Maar vraagt u niet van anderen dat zij de pretentie zullen erkennen, dat uw werk op dit gebied u het recht geeft de architectuur te m o n o p o l i s e r e n. En verwacht niet, dat zij kritiekloos voor uw verhalen op de knieën zullen gaan. Wanneer u kritiek van anderen 'waardeloos' vindt, moet u in eigen zelfgekozen kleine kring blijven. Maar dan moet u geen tijdschrift redigeren.
U stelt: 'Zelden heeft een vak zó gefaald.' Misschien, maar ik zou het wel heel wat dichter bij huis willen stellen: 'Zelden heeft een redactie zoveel pretenties gehad en daarbij zó gefaald.' Wanneer u zonder aanzien des persoons en met onmisbare zelfkritiek concreet, helder en onweerlegbaar de overtalrijke zwakke plekken in onze architectuur had blootgelegd, dan had u daarmee waardevol werk gedaan. Wanneer u het schandalige routine-gemak, waarmee zovele grote opgaven worden afgedaan, het cliché, de decoratie en de imitatie had ontmaskerd, dan had u — als Van Deyssel in zijn tijd de litteratuur — met harde hand de architectuur van nu kunnen zuiveren en richten en deze een onschatbare dienst kunnen bewijzen. D a a r m e e zoudt u de dank en het respect van elke echte architect hebben verdiend.
Ik heb gesproken als iemand van mijn generatie met de beperkingen en de rechten van dien.
De Stijl en de Zakelijkheid sloegen na elkander de twee heipalen voor de moderne architectuur, rechtlijnig, beide onmisbaar, gelijkwaardig, elkander aanvullend. De generatie van nú kan daarop bouwen wat zij wil. Deze grondslagen zullen niet bezwijken. Het zou belachelijk zijn te stellen, dat het werk daarmede gedaan is. Het begint nu pas goed.
Maar even mis is het te trachten zichzelf belangrijk te maken door minachtend te trappen op de schouders waarop men staat en te pretenderen opnieuw te beginnen. Het pure begin was er in de jaren '20 en '30; dat kan en hoeft niet herhaald. De opgaven, de mogelijkheden, ook de gevaren van vandaag zijn grenzeloos. Iedereen, die wil en kan, kan er zijn tanden in zetten.

En tot de echte jongeren, die voor zichzelf nog geen duidelijke lijn hebben gevonden, zeg ik: Heb vertrouwen in de fundamentele mogelijkheden van de moderne architectuur en de moderne stedebouw. Aanvaard, dat de situatie anders is dan in de jaren '20. Toen kon een pure, sterke figuur als Rietveld met enkele anderen bij de oorsprong van de bergbeek de richting daarvan persoonlijk beslissend beïnvloeden. Nu is de

Flat Berlijn
Volwassen architectuur

Slotermeer, maquette
Stad als modern leefgebied

23

24

taak veel te groot geworden om vanuit een persoonlijk gezichtspunt te worden beheerst.
Laat u op zoek naar een 'eigen' uitgangspunt niet afleiden van de hoofdlijn, zoals 'De Amsterdammers' in 1920 en 'De Delftenaren' en 'De Classicisten' in 1935. De hoofdstroom van de moderne architectuur omvat alle krachten en alle mogelijkheden, die uw persoon en uw werk tot volle ontplooiing kunnen brengen en u en ons allen verder kunnen voeren.
Daarnaast liggen alleen de ondiepe poelen, die bij de eerste weersverandering verdrogen en verdampen.

Ir. W. van Tijen

DISCUSSIE

Ir. Tj. Hazewinkel
is van mening, dat de heer Van Tijen met zijn woorden heeft willen zeggen, dat men tot nog toe niet gek op weg was. De 'angry young men' komen nu de orde verstoren.
Jammer is het, dat de heer Van Tijen Forum het 'kasbaïsme' heeft aangewreven. Forum heeft dit slechts als voorbeeld gebruikt. Het wilde de nadruk leggen op de mens in de maatschappij, op de mens die nu in hokjes verdeeld is. Het was juister geweest als dit in de lezing meer naar voren was gekomen.
Het probleem mens is veel integraler dan uit ons analytisch denken blijkt; we komen niet meer toe aan een synthese.

Ir. W. van Tijen
is dankbaar voor reactie. Hij verwijt Forum zijn onduidelijkheid en het door elkaar halen van dingen, die in wezen verschillend zijn. De architect is niet verantwoordelijk voor de maatschappij. Hij is alleen verantwoordelijk voor de architectuur, ten dele voor het bouwen en volledig voor eigen werk. Als men dat niet uit elkaar houdt, kan men de architectuur niet bevorderen. Volgens spreker zijn de principes van de moderne stedebouw en architectuur goed. Als men tot armzaligheid vervalt, is dit het gevolg van maatschappelijke situaties en ten dele van het falen van de architect. In Forum is dit niet uit elkaar gehouden.

Dr. ir. Th. Nix
zegt, dat de jonge architecten de plastische noodzaak hebben gezien in het spel met de ruimte. Noem het geen romantiek van de Kasba, ofschoon daartoe een kans bestaat, maar zie het eerder als een reactie in de richting van een latijnse vormentaal (Le Corbusier) bij wijze van tegenstelling tot de architectuur van Mies van der Rohe, typisch Noordeuropese vormgeving, die haar einde vindt in de vliesgevel.
De heer Van Tijen meent dat de nieuwe tuinsteden prettiger zullen zijn om te bewonen, zelfs prettiger dan de oude binnenstad. Hiermee is spreker het niet eens. In de oude behuizing met tuin kan het persoonlijke leven, vooral ook van de jeugd, zich volledig afspelen. Wanneer de ruimtelijke marge, die hiervoor nodig is, in de nieuwe woning niet meer kan worden gerealiseerd en gezocht moet worden in de collectieve stedelijke ruimte-elementen, dan is de oplossing die de nieuwe wijken hiervoor geven volstrekt onvoldoende en zonder de gewenste geborgenheid en speling.
Dit laatste nu ziet spreker wèl in hetgeen de jongere architecten pogen te ontwerpen.

Ir. W. van Tijen
bespeurt ongerustheid over de maatschappij en over de manier van wonen, maar twijfelt niet aan

de kracht van de moderne stedebouw en architectuur.

Mr. A. J. J. van Rooy
vindt het typerend, dat de heer Van Tijen het begrip moderne bouwkunst niet architectonisch (naar taalmiddelen), maar slechts naar een jaartal en dienstbaarheid heeft aangeduid.
Een grote onduidelijkheid van Forum vindt hij, dat sommigen er van uitgaan dat architectuur het ruimtelijk uitbeelden van het leven is, terwijl anderen uitgaan van de ruimtelijke expressie en vandaaruit het leven een bepaalde kant willen uitsturen.
Onbevredigdheid omtrent het leven kan benaderd worden vanuit de expressiviteit, maar moet om medestanders te vinden in meer algemeen verstaanbare termen worden geformuleerd. En het duwen van het leven vanuit de ruimtelijke expressie zal de gewenste aardverschuiving zeker niet alleen kunnen bewerkstelligen, zodat samenwerking met figuren uit andere levenssectoren aanbeveling verdient.

J. B. Bakema
wil ingaan op de stelling van de heer Van Tijen, dat de architect niet verantwoordelijk zou zijn voor de maatschappij. Dit is z.i. te statisch gesteld. Wij leven toch in een zich sterk wijzigende maatschappij. De architect, die kunstenaar is, zal dit in zijn visie betrekken. Bij massale woningbouw ervaart hij, dat mede door zijn eigen werk mensen wonen op een manier, die hun onvoldoende mogelijkheden geeft voor een eigen levenswijze.
Dit is gedeeltelijk te wijten aan de ontwerpkwaliteit van de architect, maar ook aan het feit dat een deel van zijn ontwerpcapaciteit ongebruikt blijft; dat deel namelijk, waardoor hij kunstenaar kan zijn in 'het spel met de ruimte'. Hij voelt zich niet alleen zelf geremd, maar denkt dat door de onvolledige wijze, waarop hij z'n functie kan uitoefenen, de mensen voor wie hij bouwt niet de omgeving krijgen, welke kan stimuleren tot eigen ruimtelijke beleving.
Hij wijt dit mede aan de wijze, waarop het bouwprogramma voor woningbouw wordt geformuleerd in de maatschappij. Als architect gaat hij zich daardoor mede verantwoordelijk voelen tot bij de bron, waar dit bouwprogramma wordt gevormd. Hij voelt zich krachtens zijn vak verantwoordelijk voor de maatschappij. Dáár aan de bron dient de kunst van het ontwerpen van woningen en wijken te beginnen. Het begin van dit ontwerpproces aan de bouwkunst blijven onttrekken is één van de oorzaken van het uitdrogen en verschrompelen ervan.

Ir. W. van Tijen
antwoordt, dat hetgeen de heer Bakema zegt ook door zijn generatie steeds is nagestreefd. Het is daarom niet juist deze denkwijze een 'nieuwe gedachte' te noemen.

B. Merkelbach
stelt, dat de heer Van Tijen heeft gezegd dat zijn generatie meende een erfenis na te laten, die men nu ziet vertroebelen door een niet-juiste interpretatie van die erfenis. Het is niet de bedoeling van de oudere generatie om op Forum te schelden.

P. Hammel
is het niet met de heer Van Tijen eens, dat de architect alleen verantwoordelijk zou zijn voor het bouwen. Men is niet alleen architect, maar ook mens. Dit is in Forum duidelijk gesteld. De mens is verantwoordelijk voor de maatschappij, zó worden maatschappij en mens één. Ook architectuur en mens worden één, maar dit is niet duidelijk, omdat een totaliteit zich niet abstract laat doordenken.
Forum is verwarrend, omdat het onze foutieve helderheid in de war schopt. Het kenmerkende van Forum vindt hij, dat er niets gesteld wordt, alleen een vraag.

P. Blom
vindt dat er niets tegen is, goed te luisteren naar de verhulde functies van een object en dit tot eerlijke gezonde expressie te brengen in de architectuur. Deze uitdrukkingen (expressies) zullen het meest levend verhalend zijn, als het object vervuld is van de meest levende functies. De stijlmiddelen zèlf zijn daarvoor voorlopig toereikend genoeg. Geen expressies van abstracties. Daarmee gaan de maatschappij en de architectuur kapot. Vermijd de dood in je gebouw!

E. Katz
vindt het beroep, dat de heer Van Tijen heeft gedaan, hetzelfde beroep als dat van Forum. Forum is geen nieuwe stem. Het probleem, waarom het vroeger ging en nu gaat, is 'het bezig zijn met de mens'. Forum wil een bewuste mens maken. De architect moet eerst een bewust mens worden en als hij dat grafisch kan uitbeelden, door b.v. de Kasba of de Stijl, dan is hij een goed architect.

Ir. E. J. Jelles b.i.
meent dat er rond het bouwen en wonen een onrust waarneembaar is die niet te ontkennen valt. In Forum en daarbuiten is voor wie kijkt en luistert mèt de woningnood een woonnood.
Getracht moet worden inzicht te krijgen in de steeds zich instellende evenwichten in de structuur van samenleven. Deze evenwichten in beweging dringen altijd weer naar het herkenbare en noembare.
Juist om de waarneembare overeenkomst (zie wat gaande is in de politiek, de beeldende kunst, de psychotherapie etc. tien jaar na de eerste wereldoorlog) kon uit een duidelijk wordend beeld van de maatschappij, van de samenlevingsstructuur 'de 8 en Opbouw' de opgave duidelijk stellen, de denkbeelden realiseren met een daarvoor ongekende helderheid. Nu, zestien jaar na de tweede wereldoorlog, is waarneembaar het komend beeld van groter vervlechting van menselijke betrekkingen.
Duidelijk- en onduidelijkheden in Forum moet men zien als blikopener voor wat statisch dreigt te worden na voorgaande, noodzakelijke en ons bekende pogingen: het uiteen harken van het stinkende vuur, de oude stad, waarvan de kooltjes, hygiënisch uiteen en afgekoeld, geen vuur meer geven kunnen.
Forum heeft geprobeerd een ander en bekend beeld op te roepen: het opnieuw bijeen brengen tot een schoon vuur.
Een kasba zal het niet kunnen worden, wel een verdichting en verruiming gelijkertijd als beeld, gerealiseerd met al de middelen van onze tijd.

G. Rietveld
zegt, dat de architecten geen politieke wereldhervormers zijn. Hij meent dat wij in een overgangstijd leven en nog niet weten hoe de maatschappij zal uitvallen. Hij is ervan overtuigd, dat na deze periode een tijd van rust zal komen, waarin de architectuur zich goed zal kunnen ontwikkelen. Het is niet juist generaties lijnrecht tegenover elkaar te stellen.

F. de Graaf
meent, dat in de architectuur en de stedebouw de functies te veel uit elkaar zijn gehaald. Als voorbeeld noemt hij de fabriek van Van Nelle te Rotterdam, die hij graag in het centrum had gezien. Spreker ziet de ruimte als medium tussen de openbare en de private ruimte.

F. de Jongh
wijst op de relatie tot de kosmos, die er vroeger vanzelf was, maar tegenwoordig, door de dichte bevolking, niet meer. Hij vindt dat Forum erg onduidelijk is geweest.

M. Schwarts
zegt, dat voor hem in Forum het basisprobleem het getal is geweest.

Ir. L. J. M. Tummers
is van mening, dat een dergelijke discussie leidt tot een generatiebreuk in de moderne Nederlandse architectuur. Als men deze generatiebreuk aanneemt, krijgt men groepen. Dit is volgens hem niet de weg. De enige weg is die van de continuïteit.
Hij wijst erop, dat er nooit besprekingen zijn geweest van architecten over hun werk. Ook nooit in Forum.

N. Witstok
begrijpt niet waarover de heer Van Tijen het heeft en vraagt hem wat duidelijker te zijn.

P. Hammel
bewondert de heer Rietveld om zijn optimisme, dat hij en vele anderen zeker niet delen.

G. Oorthuis
is het met de heer Van Tijen eens, waar hij in zijn lezing waarschuwt tegen termen in het bouwvak, waarmee men voorzichtig moet zijn; termen als: mens, totaliteit, kosmos enz. Men moet tot deze begrippen niet komen dan na een redenering die uitgaat van woorden met een welbepaalde betekenis.

Prof. ir. J. H. van den Broek
heeft de indruk, dat men vanavond onnodig in tegenstellingen spreekt en zelfs van een generatiebreuk. Hij vindt Forum vaak moeilijk te lezen, maar gelooft wel dat het de mensen terecht wakker geschud heeft om te denken over de z.g. moderne architectuur, die vanuit het overwinnende functionalisme dreigt een gemakkelijk routine-schema te worden.
Forum heeft terecht gesteld, dat het functionele beginsel niet tot een eigen architectuur-vorm kan leiden (hetgeen het functionalisme ook nooit heeft beweerd!, zo voegt prof. van den Broek eraan toe). Forum heeft gewezen op de onmisbaarheid van de creatieve verbeeldingskracht van de architect om de relatie mens-bouwobject-totaliteit voelbaar te maken. Forum heeft daarvan niet gesproken als een 'nieuwe' gedachte, maar een 'andere' gedachte, die natuurlijk niet nieuw behoeft te zijn, geleefd als zij heeft in de romantiek van het expressionisme.
Zelfs de brutale beweringen van Forum ('nooit heeft een vak zó gefaald'!) betekenen daarom nog geen revolutionaire breuk in de architectuurontwikkeling; slechts een heftig verzet tegen de voortgang in sleur en een zoeken naar waardevoller mogelijkheden. Ook vroegere 'erupties' als de Stijlgroep en het Constructivisme, waren een reactie op de vormelijke, academische wijze van bouwen; het waren worstelingen om zuiverheid in de architectuur. Met hen behoort Forum

tot de golven in de continuïteit van haar ontwikkeling.

Naschrift van ir. W. van Tijen

Aan de publikatie van mijn inleiding van de discussie-avond over Forum op 3 maart 1961, wil ik graag nog het volgende toevoegen:

Ik meen, dat uit de grote belangstelling en ook uit de ontvangst van mijn voordracht gebleken is, dat de in discussie gebrachte punten de architectenwereld intens bezighouden. Dit bleek ook uit de discussie daarna, maar ik vond het jammer dat de redactie totaal niet is ingegaan op mijn inleiding. Ook is het mij duidelijk uit de discussie dat de generatie, die nu aan het woord is, een andere taal spreekt dan de mijne. Of zij daarin ook iets anders zegt, weet ik niet.

Over Forum wil ik nog zeggen, dat ik niet twijfel aan de architectuur-hartstocht van de redactie, maar dat ik er bij blijf, dat zij in vele opzichten onjuiste middelen gebruikt. Zij kan hiermee wel succes hebben, maar dient haar eigen doelstellingen toch niet wezenlijk.

Bakema zei dat het artistieke uitgangspunt van Forum de 'andere gedachte' was. Dit is onjuist. Er is voor geen enkele echte architect een ander uitgangspunt. Maar de moderne architectuur staat en valt met de confrontatie van het maatschappij-probleem en het bouw-probleem. Het is de grote verdienste van de Zakelijkheid geweest dit te hebben gezien en gedaan.

Forum meent deze confrontatie bij uitstek aan de orde te stellen, maar om dit met vrucht te kunnen doen, is een veel grotere denk- en handeldiscipline nodig dan Forum opbrengt en waarvoor het nog altijd bij de Zakelijkheid ter school kan gaan. Zonder die discipline drijft men op golven van gevoel en protest, van artisticiteit naar artistiekerigheid, en vandaar naar individualisme en reactie. Wij zullen zien.

Ik heb hiermee het mijne gezegd. Het woord is aan de jongeren. Zij doen dat natuurlijk in hun eigen taal, maar ik hoop dat de positieve verworvenheden van de moderne architectuur niet verloren gaan en de hoofdlijn daarvan wordt doorgetrokken, niet afgebogen.

English text

THE PRESENT SITUATION OF ARCHITECTURE

I am grateful to the committee of A. et A. for having organized this evening and I thank the editors of Forum for having come.

This evening has been announced as a 'discussion of the situation of architecture in 1961', a rather dull title. I tried to find a more amusing sub-title by looking at the titles of the items of the cabaret 'Tingeltangel'. Boom boom, hurrah!' was not goed. 'Six of one, and half a dozen of the other' a little better, but 'Without a fig-leaf' fits in nicely, I think.

I am hoping for a frank and colleague-like discussion, a 'nice row' in the words of Bakema, but of course stressing the world 'nice'', not 'row'.

I applaud the fact that the editors of Forum have set the ball rolling through their issues. None of us, and certainly not architecture, benefits by a self-assured independent existence, each leisurely stewing in his own juice, often in a mist of vague ideas, as has happened many times lately. Tonight let us allow a fresh breeze to blow in the form of a business-like open, constructive, and if necessary sharp exchange of views, so that one is forced to say, and is also capable of saying, yes or no. In any case I will do what I can in this direction. If I express myself inaccurately, it may be rectified during the discussion. This will only clarify matters.

I have nothing against the editors of Forum as fellow-architects; on the contrary. This will become evident later on, but I object most strongly against the way in which Forum has raised the matter. I need not repeat what I wrote in Forum on the first issues, but on the 'response-number' (issue nr. 4 of this volume) I would first like to say this:

Several quite valuable observations have been made on both sides in this issue and some of them I will go into further, but the whole conception of this number is to me quite unacceptable. This is not the way to make a sound basis for a clarifying discussion.

In the first issues the editors have accused and put in default, have held in contempt and have taunted e v e r y t h i n g but nothing in particular, and e v e r y o n e but no one in particular. 'Rarely has a profession failed to such a degree'.

When response to this is received, it is laid aside for four to sixteen months. The first response dates back from September 12, 1959, the response-number is dated January 1961. Then everything is summarized in 12 pages of small print, difficult to read, whereupon it is covered by an editorial sauce of 21 pages. Every trend of thought is bound to be drowned in such a torrent of words.

And what is the attitude of the editors in their rejoinder? 'The praise of ambiguity', 'shrunken conscience', 'predominantly dirty washing', 'in depot' . . . 'Stating that the criticism of Forum — the encouraging tap on the shoulder as well as the rancorous kick — is worthless, is no false pride.' As you know, criticism is pure rancour, the tappers cannot come up to the shoulders of the editors.

To continue: 'For it was Forum that has established the fact that the architect does not make real building a matter of conscience'.

I would like the editors to give chapter and verse, that is to name building and architect during the following discussion. They will have every opportunity to do so. And then the photo in said issue nr. 4, the caption reading: 'W e protest in order t o p r e v e n t t h i s from becoming a matters of course'. Editors, you go on 'preventing', but I call this pure demagogy. This is certainly n o t the way to stimulate architecture and town-planning.

Tonight I suggest we take a different course, namely one that examines objectively concretely the values and the invalidities of the present situation of architecture. By way of a short survey on the origin of this situation, followed by a concise discussion of its most important facets. I will try to open this investigation and this debate.

Of course I can only do this in my own way, in plain Dutch. What is stated by Forum, will automatically be mentioned in this way and I hope, while doing this, to touch precisely that which the editors take great interest in.

On the origin of the situation I need only say, in this company, what, according to me, is still important at this moment.

B e r l a g e released building from tradition and eclecticism. He did not yet introduce modern architecture. He was still too much committed to handicraft — in spite of his steel frames. He had not yet heard of modern spaciousness, but modern architecture would have been impossible without the clarification brought by him. (Photo nr. 1)

Though the best ones of the A m s t e r d a m S c h o o l were artists, perhaps more artistic than Berlage, they were hardly real builders. They were moulders, curvers, clotters (here I think of the chimneys of the Shipping House; they really look like guttering candles), painters and talkers; infatuated with big and vague words, see their periodical called 'Wendingen'. They are still only important to us as a warning example, especially today. (2)

Much has been written and said of late about D e S t i j l. I am not going to repeat any of it. A few pictures are sufficient to us all. (3, 4) This is the real new beginning.

F u n c t i o n a l i s m I have witnessed and, on my own ground, taken part in. That is why I dare talk of 'we' in this connection. Architecture was the only thing that essentially mattered to us, as it does to every real architect, but we did not approach it primarily from the personal form-intuition. We hoped that real new architectonic possibilities would manifest themselves while we scrupulously went into the problematics of modern building and modern society. Not an 'automatic' origin of architecture, but architecture as a 'reward', as V a n L o c h e m expressed it so aptly.

It is still a splendid starting-point of which functionalism may be proud, although, after later developments, it may probably not apply any longer to everybody.

As an example I chose the dwellings of Merkelbach and Karsten in Landlust, Amsterdam West; a fearless acceptance of the town, of building and of the people of those days and, even within that framework, a break from the existing. (5)

That was the foundation and in Van Nelle Factory, Rotterdam, and the Open-air School, Amsterdam, architecture flowered over everything. (6) In our struggle against the miserable reality of the thirties we did not, however, remain free from disenchantment and partiality, and G r o u p 3 2 was the first to react against this.

Several members of Group '32 are present here to-night. I believe I can understand what moved them at that time; their need of a less dogmatic approach, starting more directly from artistry. Nevertheless, as things turned out, Merkelbach was, in my opinion, right when, for the sake of the classic town-hall design for Huizen by Arthur Staal, he demanded his withdrawal from 'de 8', even if 'de 8' has never really outlived this bleeding.

In Staal and Zanstra and, outside Group '32, in Van Ravensteyn and Oud, c l a s s i c i s m asserted itself. Staal made all of us understand the value of our 17th and 18th century architectonic inhertitance, light and big as opposed to the heavy and small way of building of the traditionalists.

Oud and Van Ravesteyn tried their hand at stateliness, a grand style, but it had no social background. Though I believe that all this has deepened our insight, I do not think it has carried us a step further. It was a side-line that led us back. (7)

According to me, the same applies to the D e l f t S c h o o l (8), notwithstanding the profound seriousness with which Granpré Molière has tried to find objective starting-points for architecture. But he tried the wrong stick, namely that of traditionalism, and it did not matter then at which

end it was seized. Perhaps Delft too has deepened our insight, but certainly we did not gain anything by it. I have often thought of the many things that would have been possible if Molière had been able to face modern architecture in a positive way. But, alas, if ifs and ans were pots and pans . . .
After the war traditionalism appeared to be unable to cope with the post-war problems and, except in out-of-the-way corners, it hardly plays a part. The fact that many of its earlier adherents started following the new course, I can only applaud, but I think it a pity that, not to my knowledge anyway, this has never been stated openly. It is not a matter of whoever is right, but the serious and the competent ones amongst them will never able to supply modern architecture with a really valuable contribution without having recognized and accepted this architecture completely.

What Dutch architecture looked like after these actions and reactions, we have all been able to see during the Amsterdam Town-Hall Competition in 1938. Modern architecture was taboo and, without more ado, was banned, although there were some valuable entries. Traditionalism, classicism and formalism reigned supreme.
Among the prize-winners there were some plans of high quality, but practically nothing that was to remain valuable to the development of architecture as it manifests itself today. I see in this a warning that, although a certain kind of reactions may be understandable, they need not always be beneficial to architecture.
Then came the war, and, under the influence of the national feeling of solidarity, we met at Doorn, in order to talk about the task that would await us after the war. At the time we hoped for a kind of post-war building to which everything and everybody in architecture might contribute. We did not, however, really consider the situation from all angles. Perhaps we were all too much of goodwill to do that.
When, after the war, the world re-opened itself to us, things were quite different from what we at Doorn had imagined. Outside Holland the clock of architecture had not stopped, after having been put back. We had to look abroad to see what the time was. Modern architecture, in spite of all Dutch principal objections, had grown into a wide river containing and pushing along all the positive possibilities of building of the post-war world.
To me it has been the great merit of the bureau of Van den Broek and Bakema to have been the first to see, most clearly of all, the full consequences of this and to have built in the form of a very vital attempt at integration of Stijl and Functionalism, an attempt that has become an extremely valuable contribution to our architectural development. For that very reason I think it is a great pity that Bakema, not in his work, but in Forum, abandons this important starting-point through the Kasbah-idea, which he again does not support completely. All this is extremely confusing. Later on I will revert to this.

Once or twice I used the term modern architecture. I mean by this architecture that can be an element of a renewal of culture. In Forum I tried to formulate the requirements that architecture, in my opinion, has to demand of itself:
expression of the building commission
in continuous spaciousness
from the contemporary function and construction
without decoration and tradition of form
with machine and industry
for the modern democratic community and
therefore 'not for power and property'.
As I wrote in Forum, I do not expect all this to be acceptable to everybody without more ado — not even to every modern architect —, but I do think it is clear, concise, and worth discussing, and, indeed, in the 'response number' I found a few valuable observations on it.
When I take the present-day situation into special consideration, I distinguish the following aspects, confining myself to the Netherlands:
imitation, the cliché;
decoration;
'shake hands';
post-war classicism;
realization;
the industrial design;
the 'boxes' of Mies van der Rohe;
brutalism;
the kasbah;
space and form-conscious functionalism.
I will discuss each of these tendencies or aspects — or whatever you want to call them — with the aid of examples of buildings and people whenever possible. My choice is a completely accidental and personal one and is limited to works I happen to know rather well or of which I had pictures. It certainly would have been possible to have given better examples of each tendency, but I consider the ones chosen characteristic of what I have in mind. Of course, not one architect and not one work will fit exactly into one of these compartments. Each work and each architect is always partly this and partly that.

Imitation, the cliché
This dominates the picture quantitatively. Large windows, flat roofs, a bit of Mondriaan, a bit of primary colour or the Danish colours at choice and, if at all possible, a bit of 'applied art', they are all turned out on the assembly-line with an alarming ease, even by those who, during the Delft time, considered them to be as many mortal sins.
We need not consider these doings at length. Of course, they have nothing to do with any kind of architecture whatsoever. Their only advantage is that serious modern architecture nowadays has fewer initial difficulties because of them. After all, the committees for the regulation on the design and external appearance of buildings cannot see the difference. The serious younger generation need not get excited about it. It has always been like that and that is how it always will remain. The real development is not influenced by these things.

Decoration and the decorators
Among the decorators there are some competent ones with imagination and an ability for stylization. It is a pity that they do not direct their capacities towards worthier ends. There are some well-known works that really belong in the show-window of a pastry cook, as the only thing that can be said of them is that they look delicious.
Of course, this is no architecture either. If you want to have a good laugh, go and have a look at the row of bungalows along the Beatrix Park at Hillegersberg-Rotterdam. Fortunately there are a few gladdening exceptions, but for the rest all nonsense that is imaginable in contemporary building may be found there. (9)

'Shake hands'
Here we reach architecture, though not yet the modern architecture referred to before.
I believe the term 'shake hands' has been invented by Bakema, who did not mean it as a disqualification. I myself certainly do not use it as such. To me, 'shake hands' is the consequence of Doorn. Essentially we architects are all brothers. Consequently, all facets of architecture must be able to find expression together, as in 'the town in which everybody may build'. I did believe in all this, but I do not do so any longer. Yet I sometimes long for such a liberal undogmatic attitude and I am envious of those who are able to maintain a level without dogmatics.
As an example of this I would like to mention the War Cemetery of Komter and Holt at Bloemendaal. I think that we, not only as architects, but more especially as Dutchmen, must be grateful for what has been achieved here undogmatically. (10)
Yet I think that 'shake hands', although it can execute important commissions on a high level (here I refer to the work of architects like Duintjer), does not penetrate into the problematics of modern architecture.

Post-war classicism
I have already said that, in my opinion, pre-war classicism had to come a dead end. In some, however, it echoes in a valuable way. I mention here the work of Zanstra. To me personally it is too static and shows a lack of spaciousness, and for that reason I think it has nothing to do with modern architecture, but it will be difficult to deny it soundness and capability. (11)

Realization and its executants
This is modern architecture. Utilization and use of everything discovered by the leaders, but in the best work on such a level that an unmistakable contribution to this architecture is made. Here I think of the best work of such architects as Maaskant, Boks, Bodon, and various others whose names I do not know but whose work I often hold in respect when I see it.
In these realizations that which has been discovered and has been attained, is made subservient to the present-day needs in a justified way. It does not claim to reach beyond today. From this fact it draws its power but also the limitation of its value. That is why, though in my opinion it is a contribution to architecture, it is not a contribution to the development of architecture.
As an example of the justified realization I would like to mention the shop 'Magazijn Nederland' of Maaskant in Utrecht, on which, when it was finished, Rietveld wrote to us: 'A bit of metropolis in our village'. (12)

The industrial design
This is close to the preceding category, but is yet something different and, in certain respects, something more. In certain categories of buildings — houses, schools — it takes the industrialization of the building-process seriously. An extremely difficult but necessary and important work as long as it remains directed primarily towards soundness of space, relation and construction.
I am not quite sure whether this work is not too much committed to be entirely architecture, just as I am not sure whether a fine functional fork or a fine ditto glass belong to 'art'. I do not think it matters much. Without good in-

dustrial design as basis, modern culture and modern architecture are certainly not possible. The house-building of Groosman I would like to class among the industrial design. It always strikes me how soundly and as a matter of course it stands among more pretentious house-building, even though one would like to see much more of his work. (13)
Also the schools of Durox elements, that are now being built according to the design of my partner Boom, I would like to class among the good industrial designs. (14)

The Boxes. Mies van der Rohe
We all know them. The flats of 'Mies' in Chicago. The 'Mannesmannhaus' in Dusseldorf. The Town Hall of Jacobsen, the design of 'De Nederlanden van 1845' by Ooyevaar, Stolle and Van Gool. In its best forms all this certainly is modern architecture and may be very expressive and beautiful but nevertheless I regard this trend as a side-line. The curtain walls certainly are a consistent application of well-defined real technical tendencies, but in this form they lead to a cubist architecture, not to an architecture of space. That is how this architecture becomes a typical expression of the modern forms of 'power and property' and of 'machinery'. How distant we are here from Van Nelle and the Open-air School, where Van der Vlugt and Duiker had to face essentially the same technical problems.
Of the 'boxes', the project of Ooyevaar, Stolle and Van Gool is to me the most characteristic. (15) I already mentioned this in Forum. I recently heard the following joke on the boxes: 'Dudok too made boxes, but they were usually empty. Nowadays they contain nicely packed people.'

Brutalism
After the more systematic approach by realization, industrial design, and the boxes brutalism, just like 'shake hands', may be classed among the attempts at a more personal handling. I believe it originated with Le Corbusier, just as almost everything in modern architecture, bad or good, originated with Le Corbusier. We all know about it. Porches that knock you out, especially on a photo, huge rubble walls, extra thick floors and rails, extra raw concrete. A work seldom is pure brutalistic, but in architects such as Maaskant, Boks, Bakema and many others it is present again and again. I do not think it is a strong characteristic, just because it pretends to be strong. The sooner it will be out of fashion, the better I think it will be.
To me 'Wassen en Termeulen' by Van den Broek and Bakema is brutalistic, in the exterior as well as in the interior. (16) I have chosen it because it carries me away, to me it still is their most outstanding work so far. I cannot resist the temptation to show also a photo of the convent by Corbu. Certainly brutalism, but of what quality! (17)

What is Kasbah, the baby of the family?
Kasbah is a form of human settlement, the building of which did not come about according to a previously considered plan. While each individual case differs from the others, a concentrated and visually captivating whole has come into being, spontaneously and with much feeling for and expression of cohesion, relation and transition. That is how human society is not only expressed in its varied possibilities, but is certainly also stimulated by it, although one should not idealize this.
One comes across this phenomenon not only in North Africa but wherever building is or has been a spontaneous and individual occupation, as in the campongs in Indonesia, the built-over palace ruins in Split, in ancient Italian cities, etc.
Is kasbah in this sense architecture? I think it is the antipole of architecture. It is growth — though by human hands — as opposed to the conscious act of building. The domes on the cubes in the kasbahs are architecture, which cannot be said of the picturesque pasting together of white boxes. Consequently, I cannot understand how, in the 'response issue', Bakema can mention in one breath the canals of Amsterdam and the palace ruins in Split without pointing out that they are two poles of building.
Are we, in our time, able to build 'kasbah'? I do not think so, except as a 'bidonville' or as allotment houses, but I do not think that is what the editors have in mind. Bakema is right when he says in the response number: 'Fortunately a kasbah in the literal sense of the word can never be realized in the Dutch climate.' But is Kasbah not a strange flag to wave with?
Up to the present, the only examples of Kasbah that I have seen, either realized or as plan, are the Italian pavilion in Brussels, an extremely indistinct and oppressive building; the design for the Coal and Steel Board competition (18), in which everything that made contact between modern town-planning and soil, verdure and outdoor space has been done away with, and then the children's home by Van Eyck, Amsterdam. (19)
I am grateful to Van Eyck for this building because in it he has tried so much and searched so passionately. But in my opinion this building proves that it is impossible to pre-arrange spontaneity. Van Eyck builds furniture and casts childrens's games of reinforced concrete. He has experienced the fact that to real life his architecture sometimes was more of an obstacle than a stimulus. If I were a child I would not like every day to pass the bench on which I ought to recount my adventures in town, or where, while talking, I ought to draw up my knees just as far as Van Eyck wants me to. But notwithstanding all this, I think the orphanage is an exeedingly interesting building, especially because it shows so clearly what are the limits of building, even for the greatest building passion.
As far as I know Bakema never built Kasbah, he is too realistic for that.
Perhaps the editors still mean something else by Kasbah, something wider. Let us consider that too.
If Kasbah stands fore more spontaneity in the handling of a building problem, an increased sensitiveness to the significance of the transition between inside and outside, to the value of entrance and exit, a quest for more possibilities of personal activity and development within the social net in which all of us must, after all, live, then of course all this is quite understandable and heartily welcome to me.
But perhaps I might say that all this is really not a 'different thought', only a personally somewhat different nuance of what, throughout the years, I have seen pursued doggedly and passionately at so many places and in so many ways. I refer here to the stress we in the 'Kern Group' have always laid on the possibilities of self-activity. I also refer to the efforts of 'Goed wonen' to attain the personal in the handling of the interior, to the striving after the 'plan libre' that one day will be realized in house-building.
However I continue to be convinced that it is only possible to realize all this within the framework of the net that is inflicted on us by modern life. I am convinced that only that net may force us to the order, the discipline, the clearness, the simplicity which, in my opinion, are the only possibilities for a renovation of culture to us all. If one wants to achieve it by way of individualistic freedom, the urge for free expression can only end in disorderliness and confusion. That is why I consider Kasbah impossible as architecture and dangerous as a cry.

What I have discussed are all aspects of the situation. Are there also examples where they meet in a synthesis, that is on the main-line? To me certainly.
I have already written in Forum on the Dutch pavilion in Brussels. Space, function, construction were there, completely integrated and the crowds felt at home. (20) I remember the Japanese pavilion, one of the most perfect buildings I have ever seen. I remember the station in Rome, where one puts up with the formalistic aspects because of the compelling harmony of architecture, town and people. (21)
Nearer home and on a different scale I think of the private home of Herman Haan in Rotterdam (22) notwithstanding a few faults of details to me one of the most wonderfull houses I know, giving me a sense of freedom. I think of the pavilions of the Bio-Holiday Centre by Oud. The whole plan has a few things that are unacceptable to me, but the interior of the pavilions is of a moving beauty, born from compassion with the poor little things nursed there. Personally I do not know the high building of Van den Broek and Bakema, but this picture (23) gives the impression of a realistic, perfectly healthy and grown-up architecture, just like I saw near Richmond Park in London.

That is how I see the present-day situation. On the one hand fulfilment of the demands of today with its stress on 'power and possession' and 'machinery', and next to it an impotent individualistic protest that can only find a response temporarily outside reality in a small self-chosen circle. On the other hand the acceptance of the heritage of Rietveld, Duiker and Van der Vlugt, a widening and a deepening of this clear mountain-stream into a great and powerful river of modern architecture. I need not tell you what to me is the main-line.
I could stop here, but before doing so I would like to make some observations which, in my opinion, are essential to a good comprehension of the matter.

An architectural situation does not purely consist of designers and buildings, but also of a certain mentality and certain habits. On the last-mentioned I still want to say something else, because they are of great importance to architecture. In my opinion, some thoroughly bad habits have come into existence in our architecture, especially after the war.
We suffer from our great men. Molière introduced the architect-philosopher, and Corbu the architect-prophet and the architect-orator, to name but a few. Fountainhead with his absurd Roark, who rapes his sweetheart and then marries her off to his mortal enemy in order to prove his love to her, and who blows up his

skyscraper because a balcony does not please him, perhaps finished matters off.
That is how we are left with the architect-hero, the architect-orator, the architect prophet, the architect-martyr, the architect-worldreformer.
Without at least a few of these attributes you are a nobody.
This is followed by a complete series of bad habits: Endless rhetorical and vague stories, enormous over-estimation of personal work, over-advertising of it at home and abroad (just think of Nagele), monopolizing the architecture and town-planning of the private and limited interpretation, all signs of partiality and not being grown up, confusing to the younger generation, harmful to the so-necessary deepening of architecture.
In my opinion Forum today certainly does not help in opposing these tendencies. Especially I want to point out the lack of self-criticism. It has become a habit to a self-respecting architect to feel he has to create only masterpieces, and then to do so. This is absurd. Every collection of poems, even of the greatest poets, can convince us that it is able to contain only a few poems of lasting value. In the same way only a limited part of the works of even the best, the most brilliant architect (e.g. Wright) will keep its value.
This detracts nothing from the intention every architect ought to have every time anew, to touch an essential part of the building problem. He ought, however, to be content with succeeding in doing so only partially almost every time, and, if his intention has been pure, he need not in the least be ashamed of himself.
Even the best and most conscientious architect will only by way of exception and as a surprise to himself and others succeed in delivering a really sound contribution to architecture that will keep its value. When he succeeds he may be proud and, above all, grateful, he will never be able to subscribe to it.
It is, however, incorrect and detrimental to the growth of architecture to represent to oneself and to others as superior, as something not yet understood, that which one has not succeeded in doing.
This method, from which even the best sometimes are not averse (Corbu and his unsuccessful pavilion in Brussels), is extremely confusing, especially to the younger generation.

Finally something on town-planning. A subject apart, of course, that tonight I can only touch upon. But especially here pretending runs riot in Forum.
Fashionable words like core and cluster, spoken in a gutteral voice, are preferred. As if it is impossible to talk of urban meeting places. 'The philosophy of the doorstep'!
And then the flirt with the old inner towns. I do know all about the canals, I have known them all my life. That is why I know that they are order, architecture, not kasbah. However, they have served their time as dwelling places for man and child. Some quite charming interiors of artists cannot alter that fact.
Who says that in the old inner town one lives better than in the modern garden-cities, does not know what living means. It is fashionable to abuse these new garden-cities. I challenge anybody to keep on doing this after a period of ten years when they will be complete with their verdure, trees, parks, lakes, woods, services, highways and so on. Nobody knows better than I do the miserableness of 95 % of our architecture and of the relations of space, but all this — important as it is in itself and intensely as it is pursued by me personally — will sink into insignificance beside the value of the endeavour of turning the residential town into a modern living-area in which verdure and soil have been given back to the town-dweller. (24)
The fact that big town-planning designs, when realized, necessarily must remain well below what has been aimed at, does not make this aim less valuable. That is why modern architects render modern town-planning a bad service by denouncing these results.
However, I do not only want to defend realizations the designs of which date from 1938, but also to point out the great and ambitious perspectives of modern town-planning, especially of today. Our society, not modern town-planning, is to blame if it is unable to control the development sufficiently. Through functional destination of site, through sectionalizing of towns and setting up of districts, through structural clearness and parcelling out of space, through interplay of intimacy and grandeur, through centralization, through a grand modern road-system and ambitious amenities of recreation, we undoubtedly will be able to turn the conurbation into a grandiose and intensely living body, a real living area to its inhabitants, a new form of town, worthy of our old towns and in many respects surpassing them.
There still is enough space to limit mistakes that have been made and to start sound new solutions. But time is short and we cannot render town-planning a worse turn than by wasting it in mutual squabbling and in sowing doubt about the value of our starting-points.

Have I, in all I have said tonight, touched upon that which the editors had in view? That to me and to all of us is the main question tonight. In answering it let me refer to the fine little sentence of Schrofer in the response number, in which he justly asks the architect to 'be open to the unfamiliar and to meet the unknown'. But do the editors hold the monopoly of the courage it requires to do this?
During my life-time I have seen a good many doors being opened fearlessly in the building world, and I have witnessed a good many undaunted steps being taken into the unknown outside world. I could tell the editors a thing or two about it. But the editors may mean a private domain of exclusive and sensitive artistry where only few can follow them. On artistry I would like to say to this that we, in the old CIAM, used the word only sparingly. We did not need it, least of all the best artists among us, such as Duiker and Van der Vlugt. The measure and the character of someone's artistry is something all his own. I believe it was a good custom not to talk about it and I hope that is how it will be again.
But let the editors have their own special domain. A domain of their own special artistic sensitivity. I will be the first to applaud and to respect this, the more variety there is amongst us, the richer architecture will be. But who prevents you from achieving in this private domain that which your capabilities enable you to do? Surely whenever you succeeded in realizing in that domain something of convincing value, you met with nothing but enthusiastic agreement and appreciation on my part. But do not expect others to recognize the pretention that your work in that domain entitles you to monopolize architecture, and do not expect them to swallow your stories and go down on their knees before you.
If you consider criticism of others to be 'worthless', you will have to confine yourselves to the private self-chosen little circle. But in that case you must not edit a periodical.
You state: 'Rarely has a profession failed to such a degree.' Perhaps you are right, but I would like to remain a bit nearer home by saying: 'Rarely have editors had so many pretentions and failed to such a degree.'
If, irrespective of persons, you had revealed the multitudinous weak spots in our architecture, clearly and indisputably, then you would have done valuable work, if you had exposed the scandalous routine ease with which so many big commissions are disposed of, the cliché, the decoration and the imitation, then — like Lodewijk van Deyssel did in his time in the field of literature — you could have purified and directed the present-day architecture rigidly and done it an invaluable service. You would have deserved the gratitude and the respect of every real architect.

I have talked as somebody of my own generation, with the limitations and the rights belonging to it. De Stijl and Functionalism, one after the other, were the two piles of modern architecture, rectilinear, both indispensable, equivalent, complimentary to one another. The generation of today may build on it whatever it wants. These foundations will not give way.
It would be ridiculous to state that with them the work is finished. They have only been the beginning. But it is just as wrong to try to make oneself important by contemptuously treading on the shoulders on which one stands and to pretend to start anew.
The pure beginning was in the twenties and thirties. That cannot and need not be repeated. Today's commissions, possibilities but also today's dangers are unlimited. Everybody who is willing and able may put his teeth into it.
And to the really younger generation which has not yet found a clear line, I say: Have faith in the fundamental possibilities of modern architecture and modern town-planning. Accept the fact that the present-day situation is different from that during the twenties. Then a pure and strong man like Rietveld, with the help of some others, could decisively influence the direction of the mountain-stream near its source. Now the task has become far to big for it to be controlled from a personal viewpoint.
When searching for an 'individual' starting-point, do not be led away from the mainline, as were the Amsterdam School in 1920, the Delft School and the classicists in 1935. The main stream of modern architecture comprises all powers and all possibilities that may fully develop you and your work and that may lead you and all of us further. Besides there are only the shallow pools that dry up and evaporate at the first weather change.
Ir. W. van Tijen

DISCUSSION

Ir. Tj. Hazewinkel is of the opinion that Mr. van Tijen wanted to imply by his words that up to now we have not done too badly. The angry young men are now breaking the peace.
It is a pity that Mr. van Tijen has fastened 'Kasbahism' upon Forum. Forum has only used it as an example. It wanted to lay stress on man in society, man who is now divided into different groupings. It would have been better if this had

been emphasized more in the lecture. The problem of man is far more integral than appears from our analytical thinking; we do not have time any more for a synthesis.

Ir. W. van Tijen is grateful for response. He reproaches Forum with its indistinctness and its mixing-up of things that in essence are different. The architect is not responsible for society. He is only responsible for architecture, partly for building, and entirely for his own work. If one does not keep these things apart, one cannot further architecture.

According to speaker the principles of modern town-planning and architecture are good. If one is reduced to miserableness, it is the result of social situations and partly because of the failing of the architect. In Forum this has not been kept apart.

Dr. Ir. Th. Nix says the young architects have seen the plastic necessity in the play with space. Do not call it kasbah-romanticism, though there is a change of its being so, but rather see it as a reaction in the direction of a Latin language of forms (Le Corbusier) contrasting with the architecture of Mies van der Rohe, a typically North European stylization, the end of which is formed by the curtain wall.

Mr. van Tijen says it will be more pleasant to live in the new garden cities, even more pleasant than living in the old city centre. Speaker does not agree with this. In the old houses with their gardens personal life, especially that of the young people, can fully take place. As the margin of space that is needed for this cannot be realized any more in the new houses and must be looked for in the collective urban space elements, the solution offered by the new district is absolutely inadequate and lacks the desired snugness and margin.

Speaker does see these latter qualities in the work of the younger architects.

Ir. W. van Tijen perceives uneasiness about society and the way of living but does not doubt the power of modern town-planning and architecture.

Dr. A. J. J. van Rooy thinks it is typical that Mr. van Tijen has not described the conception of modern architecture architectonically (according to linguistic means), but only according to date and servitude. He thinks it is a great lack of clearness that in Forum some people take the line that architecture means depicting life in space, while others start from space expression and from there want to steer life into a certain direction. Dissatisfaction with life may be approached from expressiveness, but in order to find supporters, has to be formulated in terms that are more generally intelligible. And pushing life from space expression certainly will not be able to bring about single-handedly the desired landslide, so that co-operation with people from different sectors of life is recommendable.

J. B. Bakema wants to go further into the statement of Mr. van Tijen that the architect is not to be held responsible for society. According to him this has been put too statically. Our society, after all, is a rapidly changing one. The architect, being artist, will want to implicate this in his vision. In the mass-production of houses he experiences the fact that, partly because of his work, people have to live in such a way that there are insufficient possibilities of an individual way of living.

Partly the quality of the design of the architect is to be blamed, but also the fact that part of his capacity of designing remains unused; namely the part through which he can be an artist in 'the play with space'. He does not only feel checked himself, but thinks that, through the defective way in which he is able to carry on his profession, the people for whom he builds, do not obtain the surroundings that may stimulate individual experience of space.

Partly he blames the way in which the programme for house-building is formulated in society and as an architect he begins to feel a share in the responsibility as far back as the source of this building programme. By virtue of his profession he feels responsible for society. The art of designing houses and districts ought to start at the source. Continuing to withdraw the beginning of this designing process from architecture is one of the causes of its drying up and its shrivelling.

Ir. van Tijen says that what is said by Mr. Bakema has always been pursued by his generation. It is, therefore, not correct to call this way of thinking a 'different thought'.

B. Merkelbach states that Mr. van Tijen has said that his generation thought to leave behind a heritage that can now be seen to become turbid through an incorrect interpretation of it. It is not the intention of the older generation to abuse Forum.

P. Hammel does not agree with Mr. van Tijen that the architect is only responsible for building. One is not only an architect but also a human being. That has been stated clearly in Forum. Man is responsible for society, that is how society and man become one; architecture and man also become one, but this is not clear, because a totality cannot be thought abstractly. Forum is confusing because it upset our faulty clearness. According to him, Forum is characteristic for stating nothing except a question.

P. Blom says, there is nothing against attentive listening to the hidden functions of an object and expressing this honestly and soundly. These expressions will tell a most lifelike tale if the object is full of the most living functions. For the time being the means of styling alone are sufficient. No expressions of abstractions. That is how society and architecture go to pieces. Keep death away from your building!

E. Katz thinks the appeal of Mr. van Tijen is alike to that of Forum. Forum is not a new voice. The problem of yesterday and today alike is 'occupying oneself with man'. Forum wants to make man conscious. First of all, the architect has to become a conscious human being and if he is able to express this graphically (e.g. Kasbah, 'De Stijl'), then he is a good architect.

Ir. E. J. Jelles b.i. says, around building and living one may perceive an undeniable disquiet. In Forum and outside it, whoever looks and listens, sees, together with the housing shortage, that living is in distress.

We have to try to get an insight in the ever-changing balance in the structure of society. These balances in motion urge themselves again and again towards the recognizable and namable.

Just because of the perceptible similarity — see what is happening in politics, plastic art, psychotherapy and so on — ten years after World War I, 'the 8' and 'Opbouw', through an image of society that was becoming more distinct, were able to put the problem clearly, to realize the ideas with a hitherto unknown clearness. At present, sixteen years after World War II, the future image of a greater interweaving of human relations is perceptible.

Distinctness and indistinctness in Forum are to be considered as tin-openers for what threatens to become static after preceding necessary attempts well-known to us: the raking apart of the smelly fire, the old town, the coals of which, hygienically apart and cooled down, cannot glow any more. Forum has tried to evoke a different and familiar image: scraping together again into a clean fire.

It cannot become a kasbah; but a condensation and, at the same time, a widening as image, realized with the aid of all our contemporary means.

G. Rietveld says the architects are no political world-reformers. In his opinion we live in a transition period and do not know yet how society will turn out. He is convinced that, after this time, there will be a period of rest during which architecture will be able to develop well. It is not right to put generations diametrically opposite one another.

F. de Graaf thinks that in architecture and town-planning the functions have been taken apart too much. As an example he names the factory of Van Nelle in Rotterdam, which he would like to see in the town-centre. Speaker sees space as medium between public and private room.

F. de Jongh points out the relation to the cosmos that used to be a matter of course, but is no longer so nowadays because of the density of population. He thinks Forum has been very indistinct.

M. Schwarts says that, to him, the basic problem in Forum has been the number.

Ir. L. J. M. Tummers is of the opinion that such a discussion leads to a break of generations in modern Dutch architecture. If this break is accepted it results in groups. According to him this is not the right way. The only way is the one of continuity. He points out there have never been discussions of architects on their own work. Not even in Forum.

N. Witstok does not understand what Mr. van Tijen is talking about and asks him to be a bit more plain.

P. Hammel admires Mr. Rietveld for his optimism which he and many others certainly do not share.

G. Oorthuis agrees with Mr. van Tijen when he in his lecture warns against terms in the building trade that one has to be careful with; such terms as: man, totality, cosmos and so on. One must arrive at these ideas only after a reasoning originating from words with a well-defined meaning.

Prof. Ir. J. H. van den Broek has the impression that tonight's speakers talk in needlessly contrasting terms. They even talk of a break of generations. He thinks Forum is often difficult to read, but he believes that it rightly has roused people in order to think about so-called modern architecture, which, out of victorious functionalism, threatens to become an easy routine scheme. It has rightly stated that the functional principle cannot lead to an individual form of architecture ('which has never been alleged by functionalism', Van den Broek adds). It has pointed out the indispensibility of the creative imagination of the architect in order to make perceptible the relation between man — building object — totality.

Forum has not called this a 'new' thought, but a 'different' thought, which, of course, need not be new because it lived in the romanticism of expressionism.

Even the daring allegations of Forum ('never has a profession failed to such a degree') therefore do not signify a revolutionary break in the development of architecture; only a violent protest

against the continuous routine and a striving after more valuable possibilities. Earlier 'eruptions', such as the Stijl-group and constructivism, were also a reaction to the conventional academic way of building; they were struggles for purity in architecture. Together with them Forum belongs to the waves in the continuity of its development.

POSTSCRIPT

To the publication of my introduction to the discussion evening on Forum, on March 3, 1961, I would like to add the following notes.

I think it appeared from the large attendance and also from the reception of my lecture, that the points under discussion intensely occupy the architectural world. This also appeared from the discussion afterwards. I have a feeling that in this way the discussion of these things has been set off sufficiently and that, first of all, the word is with the generation that now has its chance. I have also noticed that in some respects I speak a different language, although perhaps more often on the same subjects than we mutually realize.

Finally I will only add that I do not doubt the passion for architecture of the editors of Forum, but that I persist in thinking that, in many respects, they use wrong means. Although they may be successful they do not really serve their own objectives.

Bakema said that the artistic starting-point of Forum is the 'different thought'. This is incorrect. To a real architect there is no different starting-point. But modern architecture stands or falls with the confrontation of the social problem and the building problem. It has been the great merit of functionalism to have seen and done this.

Forum thinks that it raises this confrontation pre-eminently, but in order to do this successfully, a much bigger discipline of thought and action is needed than Forum can raise, a discipline about which functionalism can still tell Forum a thing or two. Without this discipline one floats on waves of feeling and protest, of artistry towards artiness and from there to individualism, and reaction. We shall see.

I have said what I had to say. The word is with the younger generation. They, of course, will use their own language, but will have to take care that the positive achievements of modern architecture do not get lost and that its main line is extended, not branched off. W. van Tijen

IN MEMORIAM GERRIT VAN SAANE

Mr. R. Blijstra, former editorial secretary, commemorates Mr. G. van Saane, the publisher who for fourteen years has stood in the breach for the periodical Forum. He died on February 8, 1961.

TASK AND FUNCTION OF CREATIVE IMAGINATION IN OUR SOCIETY

On the above theme the Dutch Association Architectura et Amicitia held a course. The two central questions:

a. Does the architect still build for human beings?
   Or does he build for nameless, invisible collectivities?
b. Where does creative imagination stand in our society?

were dealt with by some Dutch art historians and philosophers.

Prof. dr. ir. F. Ph. A. Tellegen asked, among other things, in his lecture called 'Building arts, visual arts and advancing technical science'. Is independent creativeness becoming a luxury in a society that is actually functional? He implicitly accused advancing technical science. Technical science means congealed suitability. (Dippel)

We find ourselves in a rapid in the development of technical science, the direction of which is towards complete automation, towards the self-propelling, self-regulating 'closed system of functions'.

Marx was the very first to point out that the traditional structures of society and the ideas adapted to them are inadequate to orientate advancing technical science towards the well-being and happiness of all.

The cultivation of technical science is an event comprising all culture. We live in a transition of culture: 'Das Ende der Neuzeit'. (Guardini) On the one hand we cannot and must not check technicalization, on the other hand we struggle against the insecurity that the acquisition of power gives to our existence.

Humaneness is at stake in a historically new way. The demand for independent creativeness is a central question of our cultural situation.

What is the change, brought about by technical science, in our world? There is a tendency towards the return of visibility. Materials without individuality came into being: plastics. Technics leave a margin for industrial stylization.

Prof. dr. C. W. Mönnich talked about 'The loneliness of creative man'. The modern artist is not accepted in his totality. His skill is demanded, but not his humanity.

The main tendency of our time is the utilization of man. It is an uncomfortable feeling: people want to know what we c a n but not who we a r e. What are we to do with our non-integrated humanity?

The loneliness of man is the source of his creativeness, it has to be defended at all costs. In and through loneliness man has a chance to understand and express the values and the essence of the world. A work of art is the comprehension and the image of the deeper core of reality.

Especially where objectivity and anonymity predominate, creative man has the task to summon up the courage to be lonely. Leaders are always lonely.

Prof. dr. J. J. A. van Doorn said, in his lecture called 'The image of society and the place and task of the architect and visual artist': The image of society is determined by the perspective of the group one belongs to. The uneasiness in culture is a collective idea of the intellectuals. The crisis that is the result of the insecure position of artists and intellectuals, leads to the disappearance of collectively comprehensible symbols and purports of art.

Society is no longer identifiable by the products of visual art. Through his social isolation the artist is driven towards abstraction and experiment.

In what way can we break through the isolation of art? There are ways to reach the masses, but art has to adapt itself to the demands of the mass-market, regarding the technique of selling, exposition and advertising. The visual artists and their agencies do not make enough use of the possibilities offered by the modern ways of communication.

Dr. H. L. C. Jaffé talked about 'Reality as a problem in visual art'.

For centuries art has glided on within the dykes of sensory perception. In our time there is a dyke-burst. Art dissociates itself from what is sensorily perceptible in order to fathom the deeper layers of reality that are beyond. The individual object and the individual person vanish towards the periphery, an antropocentric world-picture is broken off.

Art no longer pictures visibility. It makes the invisible visible by way of signs. The visual signs are more than what they represent, their significance has to be understood.

In conclusion of the course, its leader **Prof. dr. W. Banning,** said: We must make a difference between the embitterment of the disillusioned and the real discomfort that is puzzled, and anxious, and wonders what is really meant by being human.

Creativeness and loneliness belong together. It is not the task of the artist to complain but to create chances through his being lonely. The discomfort of artists and architects proves its veracity by continuing to raise its voice as a positive non-conformism.

The illustrations on pages 297-311 were added to the account of the course in accordance with the idea of two of the initiators of it. The series of pictures sets, in the course of time, imagination — the eyes — against how reality was seen with those eyes. The illustrations represent:

p. 297: Prehistoric wall-painting at Lasceaux (detail); Venus of Willendorf.

p. 298: Agamemnon, Greek mask (detail); Relief from Susa; Greek Youth (detail).

p. 299: Barber, Boeotian terra cotta; Archangel, Sancta Sophia at Constantinople (detail); Basilica at Aghthamar, Armenia.

p. 300: Sculpture found at Chichester (detail); The building of a Cathedral, Haggada, 13th century; Piero della Francesca: The retinue of the Queen of Sheba (detail).

p. 301: Piero della Francesca: The Chastisement (detail); Jan van Eyck: Portrait and Landscape (details).

p. 302: Jeroen Bosch: Bearing of the Cross, and The Temptation of St. Anthony (details); Titian: Charles V (detail).

p. 303: Rubens: Landscape with Rainbow; Rembrandt: Self-portrait (detail), and Amsterdam, the Rijzenhoofd.

p. 304: Roslin: Portrait of his Wife (detail); Watteau: Venetian Festival; Goya: Spanish Youth (detail).

p. 305: Goya: On the way to Market; Ingres: Portrait (detail); Daumier: A third-class Coach.

p. 306: Corot: Portrait (detail), and The Bridge of Nantes; Manet: Portrait (detail).

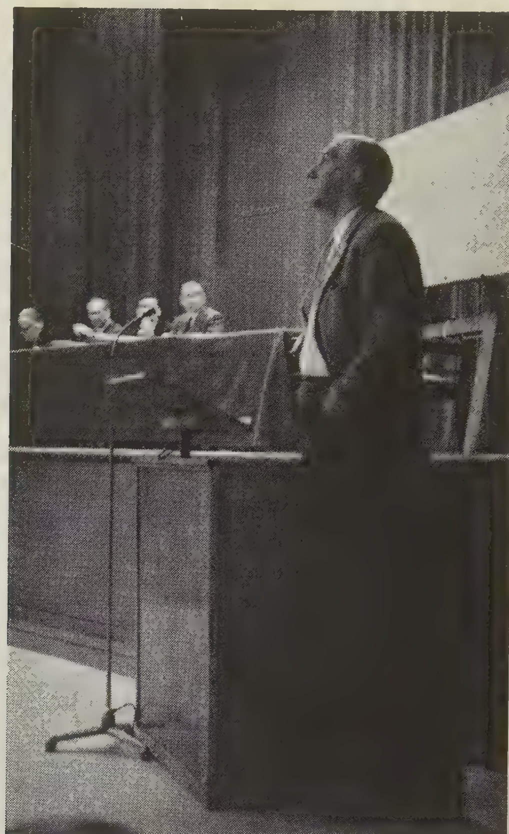
p. 307: Monet: Rouen Cathedral; Rousseau: Portrait (detail); Eiffel: Eiffel Tower under construction.

p. 308: Van Gogh: Self-portrait (detail); Toulouse Lautrec: In the Moulin Rouge, the Dance; Cézanne: Self-portrait (detail).

p. 309: Breitner: Rokin in Amsterdam; Leger: Woman with Book (detail), and The Builders.

p. 310: Picasso: Woman in Blue Blouse (detail); Delaunay: Eiffel Tower; Modigliani: Portrait (detail).

p. 311: Shan: Town; De Kooning: Woman I (detail); Richier: Bullfight.

Bij het verscheiden van

BEN MERKELBACH

Op 19 oktober is ons mede-lid Merkelbach plotseling overleden. Hij werd, volkomen in harmonie met de soberheid van zijn persoonlijk optreden, in alle stilte begraven.
Wij hebben wel gemeend op zijn laatste gang bloemen te mogen meegeven in een zo groot mogelijke verscheidenheid, als stille tolken van veelzijdige waardering voor wat hij in zijn leven voor ons Genootschap en de leden hiervan is geweest.
Om zijn scherp verstand en hoge mate van ordelijk denken werd vaak een beroep op hem gedaan leiding te geven in vakdiscussies en moeilijke situaties. En niet alléén door ons. Dit beroep was nimmer vergeefs en hij gaf zich dan geheel en echt, zoals hij zelf was.
Dat velen zich verwonderden om het zonder restricties gebrachte offer van een persoonlijke architectenpraktijk, voor het aanvaarden van een zware taak in ambtelijk verband, tekent de uitzonderlijkheid van zijn verantwoordelijkheidsbesef en liefde voor zijn vak en zijn stad.
Op zijn betekenis als architect en op zijn werk zal ongetwijfeld nog nader worden ingegaan. Het is op dit moment en in dit orgaan dat wij willen uitspreken hoeveel dank ons Genootschap en de architectenwereld in zijn geheel aan Merkelbach is verschuldigd:
voor àl die keren dat hij ons heeft gedwongen om onze meningen en standpunten helder te stellen, en om tòt elkaar en niet langs elkaar héén te praten;
voor àl die keren dat hij kort wist samen te vatten wat onder veel woorden bijna bedolven leek;
voor àl die keren ook, dat hij — fel en echt — heeft gezegd wat zijn eigen visie was en waar hij wist voor te stáán.
Zo zullen wij hem ons herinneren: strijdend voor zuiverheid, oprechtheid en verantwoordelijkheidszin in zeggen èn maken.

Namens het genootschap
Architectura et Amicitia

F. Sevenhuijsen

Belangrijke Feiten

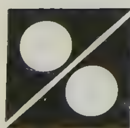
PEGULAN

Pegulan is de kunststof-vloerbedekking, welke aan alle eisen voldoet: mooi, slijtvast, laag in prijs en eenvoudig in onderhoud. Pegulan is te verkrijgen in banen en tegels.

Eveneens te leveren:

PEGUFLEX	thermoplastische vloertegels
PEGUFELT	kunststof-vloerbedekking
PEGULAN	tafelkleedjes, dekoratie- en verwerkingsfolien
BAMBI	huis-, keuken- en tuingereedschap uit plastic.

Alleenvertegenwoordiging voor Nederland PEGULAN NEDERLAND N.V. Amsterdam-C., Staalkade 4, Telefoon (020) 247666

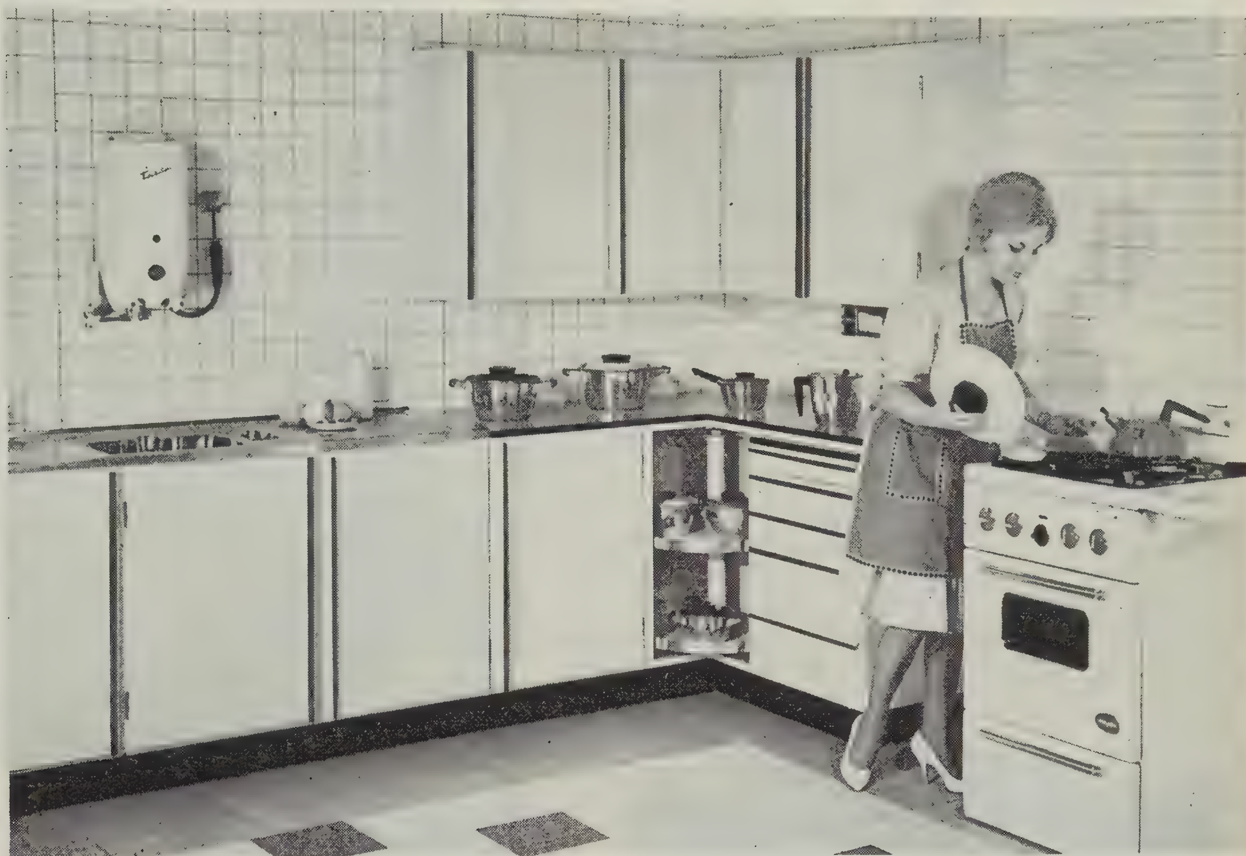

PEGULAN-WERKE GMBH · FRANKENTHAL/PFALZ

West Duitsland

WEL VAERT

De moderne **Cultix Modulinia** keuken met de voordelen van een hout-metaal constructie

Waarom hout? Om de hinderlijke geluidseffecten van een geheel metalen keuken te voorkomen.
Waarom metaal? Om naden, kieren en kromtrekken - dat juist bij de deuren optreedt - te voorkomen.

11204

De fraaie, moderne Cultix Modulinia keuken is vervaardigd van zwaar multiplex (20 mm dik) en heeft een Dur-aluminium deur. De deur is dubbelwandig uitgevoerd; tussen deze beide wanden is een geluiddempende vulling aangebracht. Hierdoor èn door de magneet-sluiting kan de deur vrijwel geluidloos gesloten worden.

Een bijzonder opvallend snufje van de Cultix Modulinia keuken is de deurgreep, die over de gehele lengte van de deur van boven tot beneden doorloopt. Hierdoor kan de deur op elke willekeurige plaats gegrepen en geopend worden. Op deze handgrepen zijn decoratieve, plastic strips aangebracht in blauw, geel of zwart. Deze strips kunnen gemakkelijk afgenomen en verwisseld worden. De keuken krijgt dan weer een geheel ander aanzien.

De houten kasten kunnen geheel uiteen genomen worden, wat bij verplaatsing, verhuizing e.d. bijzonder praktisch is. De gebroken martini-witte tint geeft de Cultix Modulinia keuken een aparte distinctie.

Uniek! De Cultix Modulinia keukens hebben een uniek hoekelement, uitgevoerd met een draaitafel met 2 tableaus. Nu heeft de huisvrouw zonder rekken en reiken alles bij de hand. De loze ruimte in de hoeken van een keuken in L- of U-vorm is tot een minimum gereduceerd.

Vraag de kleurenfolder met vele gegevens over formaten, combinatie-mogelijkheden en andere bijzonderheden van de Cultix Modulinia keuken aan bij:

R.S. STOKVIS EN ZONEN N.V.

Aluminium-GLASGEVELS

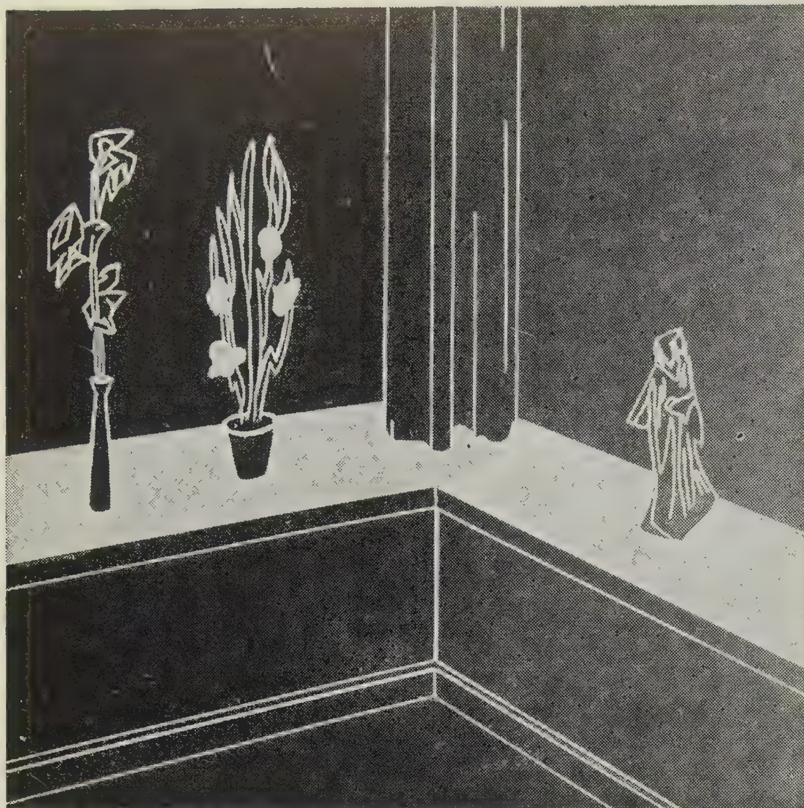
(curtain-walls)

Gemeenschappelijk Administratiekantoor Amsterdam.
Ontwerp van de architecten Merkelbach en Elling,
uitvoering onder directie van
de architecten Merkelbach en Bodon.

DE VRIES ROBBÉ & Co
GORINCHEM

fabrikanten met een jarenlange ervaring op het gebied van leveranties voor het bouwbedrijf

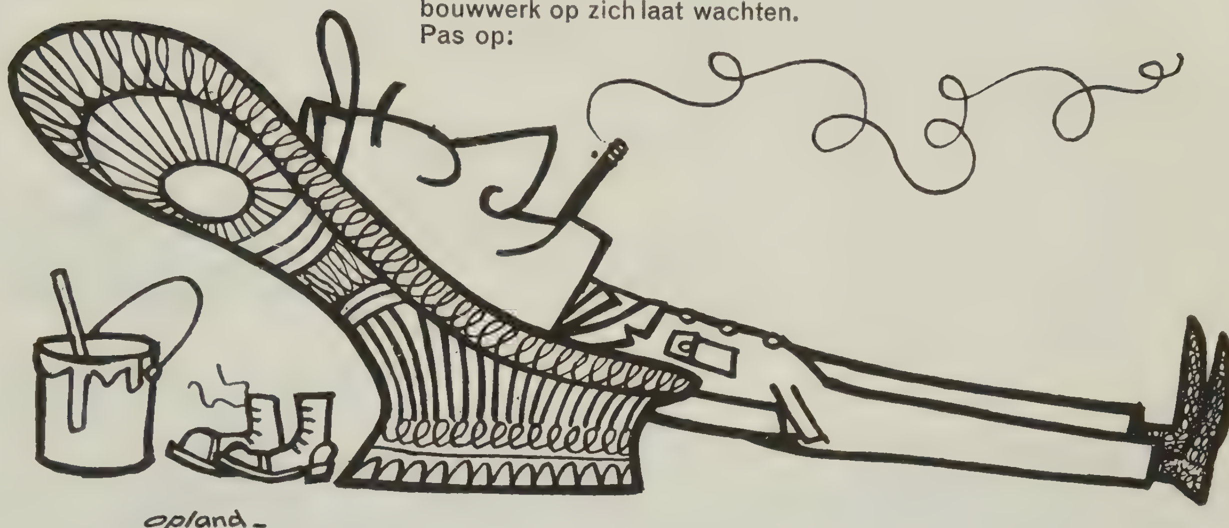

PLUCOLOR
DECORATIVE PAINT

Schilder met een herenleven?
Neen! Zijn kwasten, puimstenen e.d. moeten blijven rusten, omdat de droging van het bouwwerk op zich laat wachten.
Pas op:

DIT WACHTEN KOST U GELD!

Het is in deze tijd niet nodig, dat de afwerking van een bouwwerk 3 à 4 weken stagneert door de langzame, „natuurlijke" droging van vloeren, wanden, kelderruimten, enz. Steeds meer bouwers passen met succes de moderne droogmethode toe, door middel van een zgn. heteluchtkanon, waarin Benegas propaan wordt verbrand. Resultaat: *het droogproces wordt gereduceerd tot enkele dagen!* Door verbranding met Benegas propaan ontstaat een verwarmde luchtstroom, welke een hoeveelheid CO_2 (koolzuur) bevat, dat zoals bekend een gunstige invloed uitoefent op het verharden (drogen) van pleisterwerk en beton. Het droogproces verloopt bovendien niet te vlug, doordat bij verbranding van propaan waterdamp wordt gevormd, hetgeen te snelle oppervlaktedroging voorkomt. Dus: geen scheuren van het pleisterwerk of trekken van het houtwerk. Roetvorming uitgesloten. Gedurende het drogen kan in de verwarmde ruimten normaal worden doorgewerkt. (Goedgekeurd door de arbeidsinspectie). Een bijkomende tijdbesparing, die iedere aannemer of bouwer eveneens welkom zal zijn.

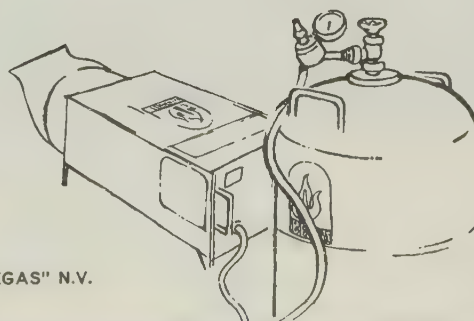
Onze afdeling Technische Dienst verstrekt u gaarne alle inlichtingen of adviezen over deze modernste tijdwinnende droogmethode.

voor drogen, verwarmen en vorstvrij houden van bouwwerken:
het heteluchtkanon met

BENEGAS PROPAAN

Voordelen van droging met Benegas propaan:

1. de bouwmaatschappij werkt sneller en efficiënter en komt niet in het gedrang met de opleveringstermijn;
2. de eigenaar ontvangt eerder huur en is bezitter van een kwalitatief beter bouwwerk, dat bovendien beter is afgewerkt;
3. de toekomstige bewoner komt meteen in een droog en gezond huis.

NEDERLANDSE MAATSCHAPPIJ VOOR PETROLEUMGASSEN „BENEGAS" N.V.
REDERIJSTRAAT 3 - ROTTERDAM - TEL. 010 - 11 62 40

1. Utrecht

Schokbeton

het bouwmateriaal met perspectief

N.V. SCHOKBETON: ZWIJNDRECHT / ZEIST / KAMPEN / ELBURG

blijvend

blij

met

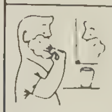
een

Lavet

Kindertjes die gebaad zijn moeten gauw in de kleren. En dat kan, evenals het afdrogen, zonder bukken of vooroverstaan voor moeder, heel praktisch gebeuren op het bovenblad van een Lavet. AANKLEEDTAFEL, één van de funkties van het veelzijdige Lavet! Veelzijdig ja, want het Lavet is óók wastafel, voetbad, stortbad, kleuterbad . . . en de gezinswas kan men nergens beter, makkelijker doen.

HET *Lavet* EEN PRODUKT VAN DE *Ocriet* FABRIEK N.V. TE BAARN

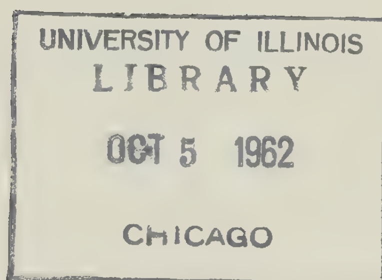
HET MERK LAVET IS WETTIG GEDEPONEERD KONSTRUKTIE EN FABRIKAGEMETHODEN ZIJN DOOR OKTROOIEN BESCHERMD: REEDS VERLEEND NEDERLANDSE OKTROOIEN 80956 - 80984 - 80983 - 75384 - 77764 - 86875

FORUM

voor architectuur en daarmee verbonden kuns

for architecture and applied arts

Jaargang / Volume XV 1960-'61

Uitgeverij G. van Saane
Lectura Architectonica
Hilversum

INDEX

Nr. 1 Vijf projecten / Five Projects blz. / page

Inleiding (Herman Hertzberger)

Poolstad-project / Project for a polar town (Ralph Erskine) 1—7 / 37

Leven in de woestijn / Life in the desert (Herman Haan) 8—15 / 37

Kritische punten / Criteria for mass housing (A. & P. Smithson) 16—17

Zone-project (Pat Crooke, Andrew Derbyshire & John Voelcker) 18—27 / 38

Project Kennemerland (J. H. van den Broek & J. B. Bakema) 28—35 / 38

Nabeschouwing over de publikatie in Forum 10/11-1959 van de meervoudige opdracht hoofdkantoorgebouw 'De Nederlanden van 1845'; ontwerpen van Van den Broek & Bakema; Maaskant; Oyevaar, Stelle & Van Gool; Romke de Vries; Wegener Sleeswijk (D. C. Apon) 39—41

Nr. 2 Opleiding of vorming / Training of architects

Inleiding / Introduction (D. C. Apon) 43—45 / 77

Weten en geweten / Knowledge and conscience (Herman Hertzberger) 46—49 / 77—78

Detail van een meubel (J. Jelles) 50—51

St.-Louis en 'public space design' (J. B. Bakema) 52—63 / 78 – 79

Het Zonne-vogelhuis / The Summer-birdhouse (J. Jelles & C. Alberts) 64—65 / 79

Boerderijtje in Mykene / Farm in Mykene (De Graaf, Los & Van den Berghe) 66—67 / 79

Aquarium, ontwerp /design J. Verhoeven (Aldo van Eyck) 68—71 / 79

De architect als dichter / The architect as a poet (Joop Hardy) 72—74 / 79—80

Nr. 3 Deur en raam / Door and window

Deur en raam / Door and window (Joop Hardy, Aldo van Eyck) 85—116 / 121

Architectuur is driedimensionale expressie van menselijke gedragingen / Architecture is the threedimensional expression of human behaviour (J. B. Bakema) 119—120 / 122

No. 4 Re-actie / Redactie (No text translations published)

Faalt de hedendaagse architectuur? (Marius van Beek) 123—124

Forum kiest een nieuwe weg (Nwe. Rott. Crt.) 124

FORUM

Voor architectuur en daarmee verbonden kunsten

Uitgeverij G. van Saane
LECTURA ARCHITECTONICA
(Drukkerij & Uitgeverij v/h C. de Boer Jr. N.V.)

Telefoon (02950) 13051*
Postrekening 681.31
Bankier: Ned. Handelmij. N.V. Hilversum

HILVERSUM, Zeverijnstraat 4 - Postbus 507

28th August 1962

TO OUR SUBSCRIBERS

As from Volume XVI (1962) FORUM is to appear six times a year with a slightly larger number of pages. The subscription fee will be Hfl. 24,- or $ 6.80 per annum, postage including (surface mail).

Subscribers who have paid Hfl. 35,- or $ 10 to cover Volume XV (1960-'61, which contained only 9 instead of 12 issues), herewith receive FORUM 3/1962, the last issue to balance their payment.

Beginning with FORUM 4/1962, which is to appear shortly, a new fee is due, namely,

Hfl. 12,- (US $ 3.40 or the equivalent in local currency) covering the forthcoming issues 4, 5 and 6 for 1962, Volume XVI;

or Hfl. 36,- (US $ 10.20) covering these three issues to complete Volume XVI-1962 and six issues for 1963 Volume XVII as well.

Payments should be made by check (our bank account: Nederlandsche Handelmaatschappij, branche-office Hilversum, Netherlands), or by International Money Order, or to the bookseller through whom the subscription has been booked. Please mention FORUM, the period for which the payment is intended, and subscriber's name and address.

The Publishers
G. VAN SAANE
"LECTURA ARCHITECTONICA"
Postbox 507, Hilversum (Netherlands)

4-1622

Wedergeboorte der romantiek? (Jan Beerends) 124—126

Forum kreeg een nieuwe redactie (A. Buffinga) 126—127

Verzet tegen materialistisch bouwen (J. J. Vriend) 178—128

Nog een kasbah-voorbeeld (J. J. P. Oud) 128

Postbus CIAM (A. Buffinga) 128—129

De andere gedachte (Hammel, Klunder & Witstok) 129—130

Vernieuwing van het onderwijs (Ph. van Rijn, F. van den Berg & B. A. J. Spängberg) 130 – 131

Over kasbah en duidelijkheid (ir. W. van Tijen) 131—132

Uittocht der handarbeiders (J. J. Vriend) 133

De laatstverschenen nummers (W. Rietveld) 133

Het ongewone is zeer gewoon (J. J. Vriend) 133—134

Duidelijkheid, of De lof der dubbelzinnigheid (Jurriaan Schrofer) 135—136

Mens of monotype (J. B. Bakema) 140—142

Verschraalde helderheid (Herman Hertzberger) 143—144

Gronden en afgronden (Joop Hardy) 145—147

Verschraald geweten (D. C. Apon) 148—149

Overwegend vuile was (Aldo van Eyck) 150—156

Open brief aan het Bouwkundig Weekblad 158

Nr. 5 Driemaal het andere wonen / Three times another kind of habitat

Driemaal het andere wonen / Three times another kind of habitat (Herman Hertzberger) 159—160 / 193

Een huis in Spangen voor 270 families / A house for 270 families in Spangen (J. B. Bakema) 161—171 / 194—195

Entwurf für ein Stadtviertel (Walter Schwagenscheidt & Tassilo Sittmann) 172—178

Ding - contrading / Thing - counter thing (D. C. Apon) 179—181 / 195—196

Praktische oefening stedebouw (P. Blom) 181—188

A letter on CIAM (J. L. Sert, W. Gropius, Le Corbusier & S. Giedion; an answer by J. B. Bakema) 189 – 190

Postbox for the development of Habitat 190—191

Errata nr. 4 p. 142, p. 150 191

In memoriam Gerrit van Saane 192

Nr. 6—7 Kindertehuis / A house for children, Amsterdam

De milde raderen van de reciprociteit / The medicine of reciprocity tentativily illustrated (Aldo van Eyck) 193—236 / 237—238 and 251—252

Vlucht en vogels / Birds and flight; Sculptures 1954-'60, Carel Visser 239—250

Nr. 8 Het andere wonen / Another kind of habitat

Schindler's spel met de ruimte / Schindler, a space-architect (J. B. Bakema) 253—263 / 290—292

Naar een vertikale woonbuurt / Towards a vertical residential area - Woongebouw, Berlijn / Domestic building, Berlin (Herman Hertzberger) 264—273 / 292—293

Studieprijsvraag voor een wooneenheid / A study competition on housing units - Ontwerpen van / Designs by J. Koning, H. Tupker, J. Stroeve (D. C. Apon) 274—284 / 293—294

'De Stijl' toen en J. J. P. Oud nu - Naar aanleiding van 'Mein Weg in De Stijl' door J. J. P. Oud, 's-Gravenhage 1961 (Joost Baljeu) 285—288

A letter on CIAM and Team X (J. B. Bakema) 289

Postbox for the development of Habitat 289

Errata nr. 6—7 p. 205, p. 237 289

Nr. 9 Een leergang en een discussie / A study conference and a discussion

In memoriam Gerrit van Saane (R. Blijstra) 296 / 330

Taak en functie van de scheppende verbeeldingskracht in onze samenleving / Task and function of creative imagination in our society - Resumées der referaten van / Summaries of the lectures given by prof. dr. ir. F. Ph. A. Tellegen, prof. dr. C. W. Mönnich, prof. dr. J. A. A. van Doorn, dr. H. L. C. Jaffé, prof. dr. W. Banning (drs. E. Willems) 297—311 /330

Het moderne bouwen in Nederland* en de principes van Forum / Modern architecture in the Netherlands*, and the Forum principles (ir. W. van Tijen, met discussieverslag / with discussion summary) 312 – 325 / 325—330

In memoriam Ben Merkelbach (F. Sevenhuysen) 331

*Zie Erratum / See Erratum in Forum 2 1962 p. 75

Orgaan van het Genootschap 'Architectura et Amicitia' — Opgericht in 1946
in samenwerking met de Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst
Bond van Nederlandsche Architecten B.N.A.

Redactie-secretariaat: Academie van Bouwkunst, Waterlooplein 67, Amsterdam-C.

Abonnementen en advertenties / Subscriptions and advertisements:
UITGEVERIJ G. VAN SAANE, 'LECTURA ARCHITECTONICA',
Zeverijnstraat 4, Postbus 507, Hilversum (Netherlands)
Telefoon (02950) 1 30 51 (Drukkerij & Uitgeverij v/h C. de Boer Jr. N.V.)
Postgiro 681.31 (ten name van Uitgeverij G. van Saane)

Printed in the Netherlands by
Drukkerij & Uitgeverij v/h C. de Boer Jr. N.V., Hilversum

